M.T. Kol. R. 1894. Nr 1–3/4.
cd. 431 267 III K
1995-08-03

АРХЕОЛОГИЯ

КНИГА

1

1994

125 ГОДИНИ
БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Редакцията на „Археология“ приема за обсъждане материалите, представени **на български език** в 2 екз. (*текст и научен апарат*) на машина (страница от 30 реда по 66 удара) с качествени за отпечатване *образи, списък на образите* (2 екз.) и *резюме* (3 екз.). Преводи на материалите от чужд на български език и преписване на машина редакцията не извършва.

La rédaction d'Археология accepte les matériaux pour être examinés, présentés **en langue bulgare** en 2 ex. (*texte et appareil* scientifique) dactylographiés (page de 30 lignes — 66 frappes), accompagnés de *figures* propres à être imprimées, *liste des figures* (2 ex.) et *résumé* (3 ex.). La traduction en bulgare et les textes dactylographiés doivent être assurés par l'auteur.

BIBLIOTEKA UNIWERSYTECKA POZNAŃ

На корицата

Медальон — печат на българския велможа Рафаил. Намерен в Красен (Стрелча), XIV в., исторически музей — Панагюрище

Снимка: Кр. Георгиев

Sur la couverture

Médallion – sceau du boyard bulgare Rafail. Forteresse de Krasen (la Strelca), XIVe s., Musée d'historie – Panagjurište

Photo: Kr. Georgiev

© Археологически институт и музей при БАН
1994

Bibl. UAM
W95

АРХЕОЛОГИЯ

ISSN 0324—1203

ОРГАН НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Год. XXXVI

1

1994

Конструктивни и технически особености на отоплението на римските бани в България

КРАСИМИРА ВАЧЕВА

Проучванията върху първообраза и ранното развитие на римските бани предизвикват много спорове сред учените през последните двадесет години[1]. По-старите теории приемаха ранните бани в Кампаня за изходна точка на римската хипокаустна баня и сочеха Сергий Ората (около 100 г. пр. н. е.) за изобретател на хипокаустната инсталация[2]. Една по-нова теория се основава на развитието на хипокауста на гръцка почва в бани от средата на III в. пр. н. е. (Gortys, в Аркадия) до края на II в. пр. н. е. (Olympia)[3]. По същото време се наблюдава разрастване на строителството на бани в гръцки стил в Сицилия и Южна Италия (Velia Morgantina, Megara Hiblaea, Tolve, Pompei)[4]. Една преоценка на ранните фази от изграждането на Стабианските терми в Помпей показва, че всички главни бански зали също са били снабдени първоначално с гръцкия тип хипокауст[5]. Според автора на това изследване, преходът от гръцкия към римския тип баня се дължи все пак единствено на изобретението на Сергий Ората, основано на горещата изворна вода на Campi Flegrei.

До I в. на н. е., когато започва строителството на големите столични бани, хипокаустните инсталации вече имат период на близо двувековно техническо усъвършенстване. В най-простия си вид хипокаустът се състои от префурниум, огнище, хипокаустно помещение, носеща конструкция и суспензура.

В България най-ранните отоплителни инсталации са в бани, датирани от края на I и началото на II в. на н. е.[6] При изграждането им е демонстрирана една вече напълно установена строителна техника. Още тогава се практикува конвенционалното (директно и индиректно) отопление (обр. 1, 2, 3). Конвенционалното смесено, както и лъчисто отопление имат баните от II в. (Мадара 1—II строителен период, Дуросторум 2). Строителната керамика от отоплителните инсталации в ранните бани на Дуросторум свидетелствува, че сградите са дело на военни архитекти и вероятно са били строени от войската. Основание за подобно предположение са доказателствата, че в града е функционирала военна работилница (или работилници), специализирана в изработването на материали за хипокаустни инсталации[7]. В баня 2, поради продължителното ѝ съществуване и множеството ремонти и преустройства се срещат всички известни видове строителни материали, използувани за осигуряване на стенно отопление (обр. 5).

В зависимост от разположението си спрямо терена, хипокаустната инсталация може да бъде вкопана, полувкопана или наземна. Като цяло в проучените бани от Северна България не се наблюдава разграничаване във времето по отношение разполагането на хипокауста спрямо терена. Само на места се забелязва предпочитане на наземните хипокаустни инсталации (напр. ранните бани в Мадара и Монтана). В ранните обществени строежи се използуват успоредно вкопани и наземни инсталации. Към края на II и началото на III в. при

431 267 III / 1994

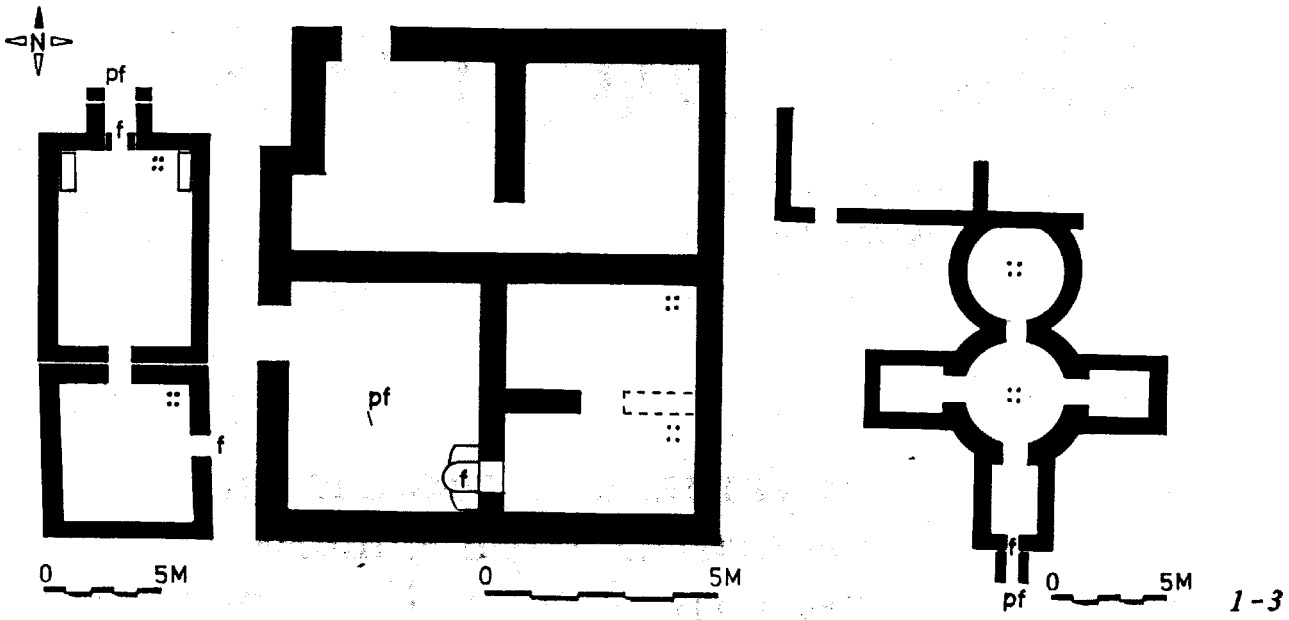

подходяща денивелация на терена (най-често с наклон на юг) строителните работи се рационализират. Въвежда се полувкопаният хипокауст (термите в Одесос). Разположената в субструкцията инсталация има функционални предимства пред наземната. Тя свежда топлинните загуби до минимум, но не е подходяща за влажни терени. При високи подпочвени води, хипокаустните инсталации се изграждат на терена (баните в Ескус, термите в Сердика, термите в Пауталия, банята в Никополис ад Нестум). В случая предпочитането на наземните конструкции е обяснимо — изолирането на влагата е оскъпявало значително строежа и е изисквало много внимателна поддръжка.

Префурниумът може да бъде открито или закрито пространство с различна големина, зависеща от броя на обслужваните огнища. В разкритите засега бани се срещат следните видове префурниуми: специално обособено помещение (склад); двор, понякога покрит отчасти; къса, засводена галерия; една или две стенички, фланкиращи отвора на огнището.

Префурниумите на ранните бани в Мадара, Дуросторум и Монтана (I—II в.) са решени по два начина. Едните представляват устройство от най-прост вид. То удължава оста на отнището и позволява монтирането на котел за гореща вода (обр. 1, 3, 4). В случая, префурниумът изпълнява и функцията на котелно помещение, с каквато обикновено са снабдени големите обществени бани[8]. Той представлява каменно или тухлено съоръжение, което служи за ветробран и осигурява тяга в огнището. Показателно за монтирането на котел в повечето случаи е оформеното в каменните стенички

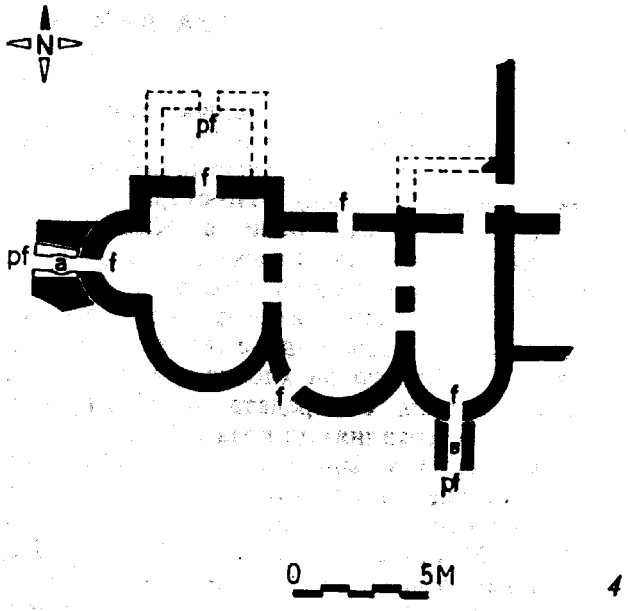

• *Обр. 1. Мадара: баня 1—II строителен период. Fig. 1. Madara: 1—IIe période de construction*

• *Обр. 2. Мадара: баня 2—I строителен период. Fig. 2. Madara: bains 2—Ière période de construction*

• *Обр. 3. Монтана: баня 1. Fig. 3. Montana: bains 1*

• *Обр. 4. Дуросторум: баня 2—I строителен период. Fig. 4. Durostorum: bains 2—Ière période de construction*

• *Обр. 5. Материали и системи на стенното отопление: а) с imbricis; б) с tegulae mammatae; в) с tegulae cavatae; г) с tegulae humatae; д) с tubusi. Fig. 5. Matériaux et systèmes de chauffage mural: a) avec imbricis; б) avec tegulae mammatae; в) avec tegulae cavatae; г) avec tegulae humatae; д) avec tubusi*

• *Обр. 6. Граничак: баня 1. Fig 6. Graničak: bains 1*

• *Обр. 7. Монтана: баня 5. Fig. 7. Montana: bains 5*

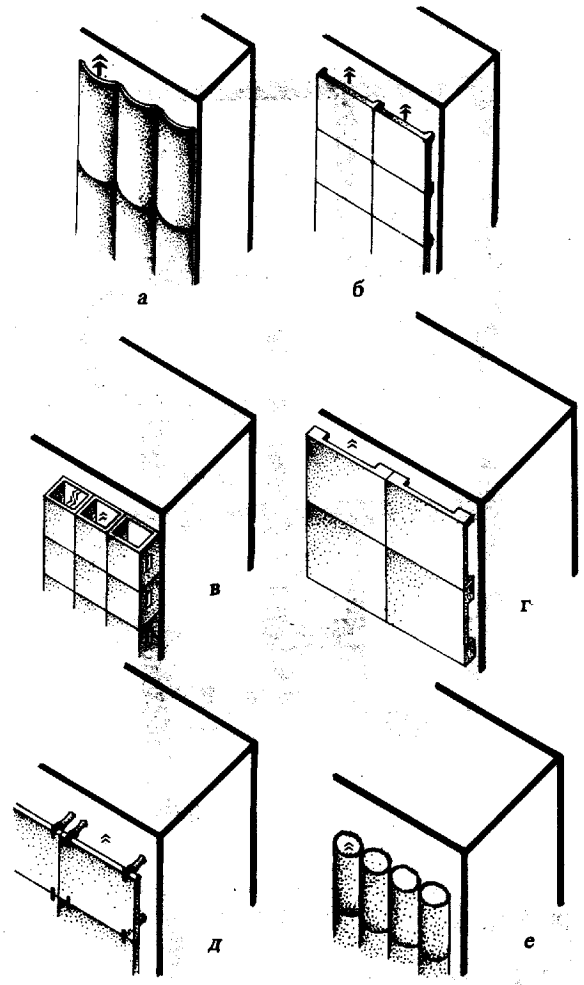

5

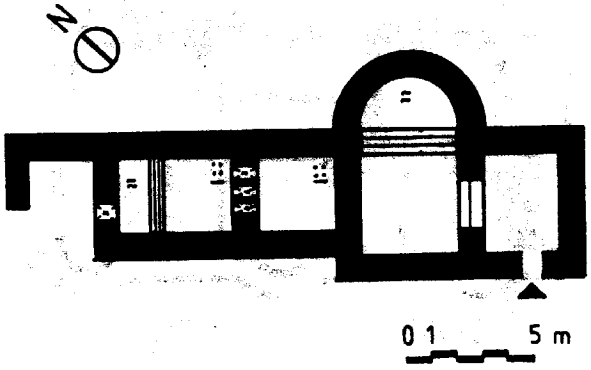

6

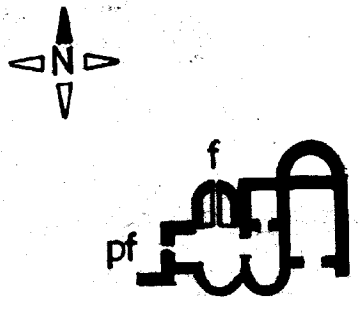

7

дъговидно уширение (обр. 4, а). Там, където няма котел, префурниумът може да бъде къса засводена галерия (обр. 4, в).

По същото време се изграждат и друг вид съоръжения — префурниуми тип склад. Те представляват част от банята или са пристроени към нея и обхващат една по-голяма площ около огнищата (обр. 2). Служат за складиране на дърва и инструменти. Понякога в някои от тях, датирани от II—III в., се откриват подиуми или поставки за котли (Мадара 2, термите в Одесос, термите в Кабиле). Във функционално отношение няма разлика между пристроените и конструктивно свързаните със сградата префурниуми от типа „склад". Пристроените очевидно не са били включени в композирането на сградата и имат подчертано помощен характер.

При частните бани, датирани II—III и III—IV в. префурниумите най-често са от типа „ветробран" (обр. 6, 7, 8). Понякога той се състои само от една стеничка, изградена откъм подветрената страна на огнището. Едностранният ветробран очевидно е специфичен за баните в Долна Мизия. При прегледа на повече от петстотин римски бани от другите римски провинции подобно решение не бе установено.

В префурниумите не се наблюдава изграждане на специална подова конструкция. Обикновено подовото ниво се очертава от пласт трамбована пръст, със следи от огън около отвора на огнището.

Още в края на II и началото на III в. в големите обществени бани се изграждат сложно устроени, съчетаващи много функции префурниуми. По принцип те се отнасят към складовите помещения. Единственият добре проучен префурниум е този в термите на Одесос (обр. 9). Той представлява дълга, засводена галерия, към която са отворени огнищата и котелните помещения. В него са вписани комините, димосъбирателни канали, подиуми и ниши за монтиране на котли и контролиращи тягата отвори. Котелните помещения, към които има огнища, са снабдени с бетонни подове. Конструкцията не е свързана с отоплителната инсталация, а с разполагането на котлите за вода.

Отворите за тяга са характерни за затворените префурниуми. Опростеният вариант се представя от случаите, когато входът на префурниума е разположен в оста на огнището (Мадара 2—II строителен период, Дуросторум 1, Калиакра 1, Абритус 1—II строителен период, Нове 3, Дуросторум 4—II строителен период). Чрез отваряне и затваряне на вратата се контролирала тягата в огнището. Във външната стена на префурниума на одесоските терми срещу всяко огнище и в оста му е разположен

отвор за тяга. Обикновено тези отвори са засводени и лежат ниско, на нивото на съответното огнище. Наблюденията върху тези технически елементи на хипокаустната инсталация на одесоските терми показват, че е имало подвижно затварящо отвора устройство (нещо като капак). Чрез положението на капака се е регулирал притокът на въздух и така се е осигурявала необходимата тяга.

Изместването на отворите от оста на огнището е рядко и се обуславя от посоката на характерните за района ветрове (обр. 4, 8). Понякога, в такива случаи, отворите са два и лежат един срещу друг (обр. 10). За втори отвор може да служи входът на самия префурниум (обр. 11).

Огнищата (fornacis) представляват засводени отвори, понякога удължени към помещението с тухлени или каменни „езици" (обр. 12). В отвора се е палел огънят, а „езиците" са насочвали топлия въздух навътре. Обикновено, сводът на огнището е издигнат в последната си трета над пода на отоплявания помещение. Тази конструктивна особеност цели директното затопляне на обичайно прилежащите към огнищата топли басейни. При отоплявани екседри огнищата лежат в оста на симетрия. В особено големи екседри, където е имало горещи басейни, се изграждат и повече огнища, разположени радиално (обр. 9, а).

Към категорията на огнищата би трябвало да се причислят и отворите, осигуряващи индиректно отопляване на съседно помещение. В литературата те се срещат под названието „индиректни отоплителни ходове", „индиректни отоплителни канали" и пр. В случая за лекота на изложението се използува названието индиректни огнища (обр. 9, в). С това определение се цели и разграничаването от индиректните отоплителни галерии, каквито има в централния калдарий на одесоските терми (обр. 9, с). Индиректните огнища представляват засводени отвори. Размерът им се определя от дебелината на разделителния зид. Отворът е развит до височина, достигаща началото на суспензурата. Когато е комбинирано индиректно и директно отопление между две или повече помещения се прилагат и отоплителни галерии. Те са разположени на същото ниво и са засводени до основата на суспензурата. При индиректно и смесено отопление броят на индиректните огнища зависи от площта на отоплявания помещения. Индиректните огнища и галериите са малко по-тесни от огнищата. Броят на индиректните огнища е по-голям (три или четири и повече) в случаите, когато второто помещение се отоплява само индиректно (Мадара I — II строителен период, Граничак I, Никополис ад Иструм-терми, Ескус 1 — 2).

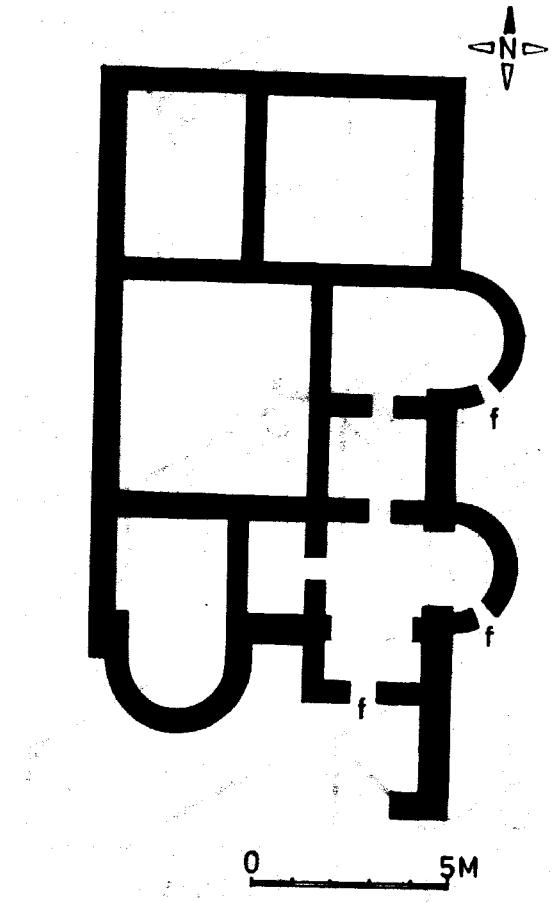

8

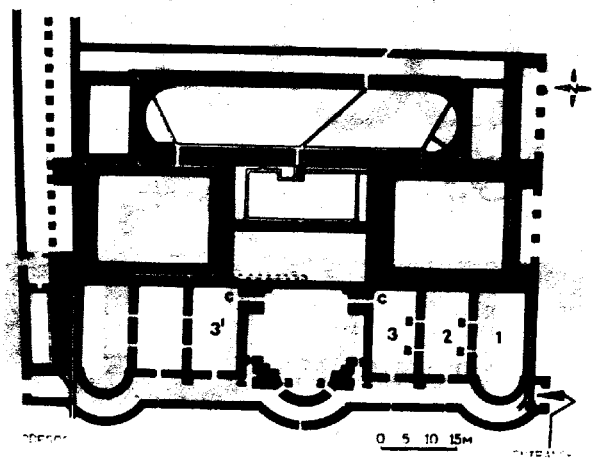

9

• *Обр. 8. Мадара: баня 3. Fig. 8. Madara: bains 3*
• *Обр. 9. Одесос, терми: а) огнища; б) индиректни огнища; в) отоплителни галерии. Fig. 9. Odesos, thermes: a) foyers; б) foyers indirects; в) galeries de chauffage*
• *Обр. 10: а) Абритус, баня 1—I строителен период: б) Ятрус, баня 2. Fig. 10. Abritus: bains 1—Iere periode de eonstruction: a) Iatrus: bains 2*
• *Обр. 11. Калиакра, баня 1. Fig. 11. Kaliakra: bains 1*
• *Обр. 12. Мадара: баня 2—II строителен период. Fig. 12. Madara: bains 2–IIe période de construction*

Хипокаустните помещения повтарят по форма и големина съответното отоплявано

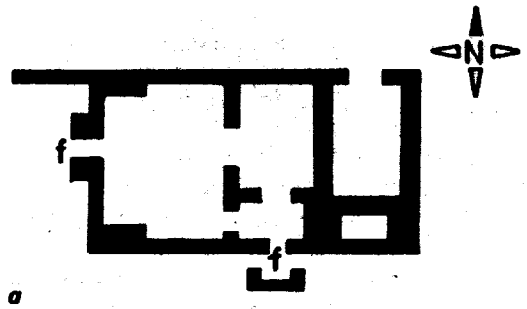

а

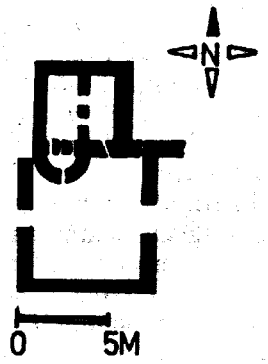

10 *б*

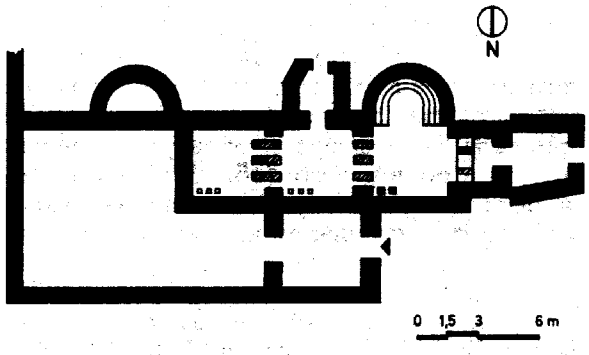

11

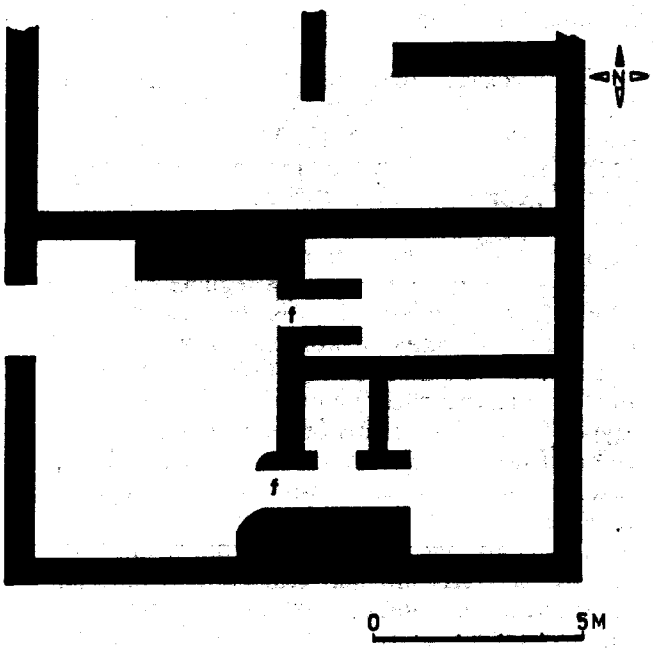

12

помещение. Изключения от това правило има в случаите, когато отоплението е „канално" (Монтана 5 — обр. 7, банята под църквата „Св. Георги" в София). Подовата конструкция на хипокаустните помещения е особено солидна. При неустойчиви терени тя е бетонна, със замазка или настилка. Върху здрав терен подът се състои от хастар и настилка. Подовата конструкция е със слаб наклон по посока на огнището. При индиректно отопляваните помещения този наклон е към индиректните огнища. Комбинираното отопление е изисквало двоен наклон на пода в помещението с по-ниска температура — по посока към собственото огнище и наклон към индиректните огнища. Тази особеност се наблюдава най-добре в хипокаустната инсталация на одеските терми. Колкото по-висока е била изискваната температура за съответното помещение, толкова по-високо е било хипокаустното помещение. Така се е увеличавала кубатурата на затопляния въздух.

Стените на хипокаустните помещения, вкл. тези на индиректните огнища и галерии, са добре измазани. Прецизното оформление цели намаляването на топлинните загуби и по-добрата циркулация на топлия въздух. При вкопаните съоръжения тези всъщност хидрофобни мазилки са предпазвали стените от овлажняване.

Носещата конструкция на хипокауста може да се състои от колонки, от система от арки или е аркадно-сводова. Като конструктивен елемент, колонките представляват умалено копие на ордера на колоната. Те имат база и капител. Така е постигнато равномерно разпределяне на товарите. Видът на колонките зависи от температурата, на която са изложени, и от големината на товара, който поемат. Понякога тези фактори определят голямото разнообразие на колонки в едно и също помещение: каменни, около оста на огнището; иззидани от тухли по периметъра на помещението (за да поемат допълнителния постоянен товар от стенните облицовки); тубуси, в централната част (3 и 3^1 — обр. 9). Освен еднородни по начин на изграждане и материали, колонките могат да бъдат и съставни — от тухли в долната си част, върху която стъпва тубус. В хронологията на развитието на подовото отопление се посочва, че най-ранният тип хипокаустни колонки са изградените от квадратни тухли[9]. Вероятно въпросната хронология е създадена на базата на материали, изработени в специализирани работилници за хипокаустни елементи. Създаването на подобна хронология за хипокаустните инсталации на римските бани от България не е възможно. Причината се корени в едновременното функциониране както на известни военни работилници, така

и на неофициални частни, чиято продукция не е сигнирана. От друга страна, пречка за обобщаващи изводи е спецификата на финансиране и организацията на строителството на бани в този район. Локализираната в Дуросторум специализирана работилница е функционална още в началото на II в., ако не и по-рано. Тухлите, от които са градени колонките в баня 2, наистина са квадратни, но успоредно със зиданите колонки има и каменни, с цилиндрична форма. За съжаление въпросът за хронологията във формата и вида на колонките в баните на Дуросторум все още не е разработван.

Обикновено под парапета на басейните и там, където е имало леки преградни стени, конструктивният товар се поема от сдвоени колонки (в калдария на термите в Одесос, в термите на Никополис ад Иструм, в калдария на банята в Никополис ад Нестум).

За да се компенсира наклонът на хипокаустния под, колонките са с малка разлика във височината си. Корекцията се осъществява в базата, чрез хоросановата фуга или броя на вложените в нея тухли. Във връзка с термобаланса и намаляването на топлинните загуби, иззиданите от камък или тухли колонки са измазани. Навсякъде в проучените над 60 бани за целта е използуван opus signinum. Единствената разлика в отделните случаи е в процентното съдържание на керамичния пълнител в разтвора. Този вид мазилка е осигурявала хидрофобизацията на хипокаустното помещение и е била устойчива на високи температури. От същите съображения хипокаустните помещения и огнищата са изградени от тухли, независимо от избора на материали и техники за строежа на банята. Изключенията от това правило са редки и обикновено се коригират с вътрешни тухлени облицовки (Нове 3).

Значително по-рядко носещата конструкция се състои от система от арки или комбинация от арки и сводове. Подобни решения се предпочитат там, където има съчетаване на неустойчив терен, високи подпочвени води и големи подпорни разстояния (сградите от типа BALINEA PUBLICAE в Пауталия и Сердика)[10].

Суспензурата обикновено се състои от пласт бипедални тухли, пласт стандартни тухли и слой хоросан. Понякога вместо бипедални тухли се използуват каменни плочи (Монтана 1, Одесос — терми, помещение 1). Често отводняването на пода на отопляваното помещение е налагало наклон, обратен на наклона на хипокаустния под. Необходимият наклон се е постигнал чрез дебелината на хастара на настилката (напр. в отопляваните помещения на одесоските терми).

Отоплителните инсталации са рядкост в римските минерални бани. Регистриран е един много интересен пример на отопление на основата на гореща термална вода или по-скоро на горещата водна пара в една късноримска минерална баня в района на Диоклетианопол[11]. Очевидно практиката доказва целесъобразността на изобретението на Сергий Ората, което не се забравя и в късната античност. В случая някои от типичните елементи на хипокауста като огнище и префурниуми липсват. Те са заменени с водопроводи и канали, които осигуряват циркулацията на горещата вода. Отопление на основата на термални води е възможно единствено при много висока изходна температура на извора. Независимо от вида на топлинния източник, както показва примерът, хипокаустното помещение и носещата конструкция не се различават от стандартните.

Лъчистото отопление използува топлинните източници на конвенционалното. Изобретяването му е римско постижение и е следствие от техническото усъвършенстване на подовото отопление. Необходимостта от отвеждане на дима от хипокауста през стените на отопляваното помещение осигурява пълното оползотворяване на топлия въздух. Най-ранните елементи за провеждането му са били извитите тегули, обърнати с отвора си към стената[12]. Топлият въздух се провежда по луфтовете, образувани между стената и облицовката (обр. 5, а). По-късно за оформянето на куките започва изработването на специални керамични детайли, създаващи споменатия луфт. От тях най-ранни са tegulae mammatae (обр. 5, б). Те, макар и по-рядко, се срещат в римските бани в България от края на I до IV в. вкл. (Дорусторум, баня 2 — I строителен период, Монтана — бани 1, 3, Ятрус — баня 2).

В римската практика tegulae mammatae бързо се заменят от изобретените през I в. tegulae cavatae (обр. 5, в). Употребата им в разглежданите бани е рядка и обхваща същия период I—IV в. (Монтана — баня 1, Дуросторум — баня 2—III строителен период, Калиакра — баня 1).

Трудно е да се каже дали tegulae hamatae (обр. 5, г) предхожда появата на tegulae cavatae или е тяхна разновидност, избягваща прекалено тежките облицовъчни конструкции. Първият и засега единствен пример е от Дуросторум 2 — II строителен период. Ако се съди по периодизацията на същата баня, tegulae hamatae са по-ранни от tegulae cavatae.

Противоположно на столичната практика, но характерно за Източните римски провинции е широкото приложение на tubulae (обр. 5, д) в стенното отопление.

Появата им в римските бани в Северна България се регистрира рано — още през II в. Те се срещат почти винаги в комбинация с мраморни облицовки. Там, където за оформянето на луфта са използувани imbricis, tegulae mammatae, tegulae hamatae и tegulae cavatae стените са измазани. Този факт води към предположението, че най-удачни при монтирането на мраморни облицовки са се оказали tubulae. Измазани бански помещения със стенно отопление се срещат само в ранните обществени бани на Долна Мизия. Очевидно много скоро в практиката се налагат мраморните облицовки, което предопределя и широкото приложение на tubulae. Проблемът за изолирането на проникващия в банските помещения дим обуславя някои особености на обработването на облицовъчните плочи. Логично е да се предполага, че те са били обкантвани изключително прецизно, за да не прониква дим при къпещите се. За перфектно обработване свидетелствуват фрагментите от облицовки, по които не личат следи от обмазване на фугите.

Облицоването с tubusi (Монтана 2 — обр. 5, е) би трябвало да се разглежда като разновидност на облицовките с tegulae cavatae. Би могло да се предполага, че идеята е заимствувана от сводовите конструкции, изпълнени от tubusi. Интересен е фактът, че в една несъмнено частна работилница за строителна керамика (каквато се регистрира в района на Монтана) се правят опити да се изработят специални материали за стенно отопление (tegulae mammatae и tegulae cavatae). Лъчистото отопление в петте бани на вилите в околността свидетелствуват за постепенното им усъвършенствуване — от съвсем примитивно направените tegulae mammatae до обичайните по форма и изработка tegulae cavatae.

Стенното отопление се е провеждало до петите на свода на помещението. В зависимост от височината на съседните зали или са се оформяли преки димоотводи, или са се издигали специални комини. Единствените преки данни за устройството на комините на римските бани е от одесоските терми. Добре запазените инсталации свидетелствуват, че комините в префурниума са имали специални отвори, разположени на нивото на пода. Те са улавяли и са отвеждали ниско стелещия се в префурниума дим. В конкретния случай, към комина е водел подов канал. Той опасва огнищата и насочва дима към комина. Вероятно изграждането на канала има отношение и към контролирането на тягата в комина, а може би и в огнищата.

Би трябвало да се предполага, че откритите в стените на калдария на банята в Калиакра вертикални жлебове са били димоотводи. Те са осигурявали частично отопление на стените и същевременно са отвеждали дима. Според описанието изглежда, че там е имало монтирани за целта tegulae cavatae[13].

Директни отдушници на хипокаустните помещения се регистрират рядко. Те представляват кòсо вградени в стените глинени тръби (Мадара, баня 1 — III строителен период.) Директното отвеждане на дима се практикува единствено в случаите, когато помещението има външни стени и не е снабдено със стенно отопление. Твърдението, че на тези цели могат да служат галериите в субструкциите на някои бански сгради, снабдени с вертикални тръбопроводи е неуместно. В известните случаи, когато съществуват такива галерии, отопляваните помещения имат външни стени и е излишно изграждането на толкова сложна система за отвеждане на дима. Много по-важен е един друг факт — така устроени, с наклон надолу, отдушниците биха нарушили тягата в огнищата. Ако вградените в стените тръбопроводи служеха за такива цели, те би трябвало да имат пряка връзка с хипокаустното помещение, а не с галериите.

Прегледът на хипокаустните инсталации в римските бани, открити в България, показва, че отоплителната техника се въвежда едва през римската епоха. Засега не са установени по-ранни бански строежи. Засвидетелствуваното използуване на минерални извори през класическата и елинистическа епоха е ставало в открити бани[14]. Римският тип хипокаустни бани се въвежда още в края на I в. на н. е. Хипокаустните инсталации са от развит и вече установен тип, използуван по това време в цялата империя. Сложни инсталации като тези в одесоските терми се появяват във връзка с изграждането на терми от императорски тип в края на II или началото на III в. Те не се срещат в нито един друг вид римски обществени сгради и поради тази причина са рядко явление. В останалите бански строежи и най-вече в частните, хипокаустните инсталации са от съвсем прост вид както в конструктивно, така и в техническо отношение.

[1] J. DeLaine. Recent research on Roman baths. — JRA 1, 1988, p. 14.

[2] F. Di. Capua. Appunti sul origine e sviluppo delle terme romane. — Rend Nap 20, 1939—1940, p. 81 sq.; E. Fabricotti. I bagni nelle prime ville romane. — Cron Pomp 2, 1976, 29—111.

[3] R. Ginouves. Balaneutikè: recheches sur le bain dans l'antiquitè grecque. Paris, 1962; L'établissement thermal de Gortys d'Arcadie. Paris, 1958.

[4] D. Delaine. Some suggestions on the transition from Greek to Roman baths in Hellenistc Italy. — JMA 1, 1988.

[5] I. Nielsen. Considerazioni sull primi fasi dell evoluzione dell edificio termale romano. — Anal Rom 14, 1985, 81—112.

[6] Кр. Вачева. Архитектурата на римските бани в Северна България (I—VI в.), обр. 1—7, 9, 15, 18 (непубликувана).

[7] Пак там, 32—33.

[8] Кр. Вачева. Архитектурата на римските терми на Одесос. — ИНМВ, обр. 1 (под печат).

[9] V. H. Koethe. Die Bäder römischer Villen im Trierer Bezirk. — BRGK, 1940, p. 105.

[10] Л. Русева-Слокоска. Римска обществена сграда в Пауталия. — Археология VI, 1964, № 1, 33—44; Б. Филов. Разкопки в църквата „Св. Георги". — ГНМ, III, 1921, с. 186; Г. Кожухаров. Предназначението на коридорите в основите на някои римски сгради. — Археология VI, 1964, № 1, с. 2.

[11] Д. Цончев. Хисарските бани. Късноримска баня. — ГПНБМ, 1935—1937, 138—142.

[12] E. Thatcher. The Open Rooms at the Terme del Foro at Ostia. — MAAR XXIV, 1956, p. 170, Note 8.

[13] Л. Бобчева. Късноримска баня на нос Калиакра. — Изв. на ОИМ и БИД, 1, Толбухин, с. 145.

[14] Б. Филов. Находки в Айтоските бани (Aquae Calidae). — ИАД, I, 1910, 216—217.

Particularités architecturales et tecniques du chauffage des bains romains en Bulgarie

KR. VAČEVA

(Rèsumè)

Les plus anciennes installations hypocaustes dans les bains romains en Bulgarie datent de la fin du Ier siècle. Leur structure atteste une technique de chauffage conventionnel (direct et indirect), entièrement établie, de toute évidence — une transposition directe de modèles romains. Dans les thermes, le chauffage conventionnel mixte et par rayonnement avait apparu tout au début du IIe siècle. Au service de la contruction de hypocaustes fonctionnaient des ateliers spécialisés, militaires (Durostorum) et privés (Montana).

Les installations hypocaustes etaient entièrement ensevelies, à demi ensevelies ou au niveau du sol. Pendant la période du Ier au VIe siècle, ces trois types d'installations existaient parallèlement, le choix ayant été déterminé par la dénivellation du terrain, le niveau des eaux souterraines, le climat, etc.

Les premiers praefurnia étaient de trois types: type entrepôt, en appentis et courte galerie voûtée. Plus tard, à la fin du IIe et au début du IIIe siècle, ont apparu les praefurnia à galeries caractéristiques des thermes du type dit impérial. Ceux-ci desservaient plusieurs foyers en même temps. Le spécifique de ces praefurnia étaient les ouvertures de tirage situées dans l'axe des foyers.

A côté des foyers principaux et indirects des bains de plus petites dimensions, il y avait dans les thermes des galeries de chauffage. On peut admettre comme une des variétés des galeries de chauffage le hypocauste à canaux qui était rarement appliqué.

Dès l'introduction des hypocaustes dans les bains romains, on utilisait presque tous les matériaux et tecniques caractéristiques de ce genre de constructions. La première et la plus répandue pendant la période du Ier au VIe siècle était le système à colonnes. Plus tard (le début du IIIe siècle) dans les grands bains publics bâtis sur des terrains instables, on avait introduit le système à arcades et à arcades et voûtes.

Les installations de chauffage étaient rares dans les bains d'eaux thermales. Dans un de ces établissements, le porteur de chaleur était non l'air chauffé mais l'eair chaude.

Pour la construction des murs, on utilisait toutes les espèces connues de corps céramiques: imbricis, tegulae mammatae, tegulae humatae, tubulae, tubusi et tegulae cavatae. Les plus populaires étaient tubulae, les plus rares — imbricis, tegulae humatae et tubusi.

Les différents conduits de la fumée peuvent être établis, bien que rarement, d'après les cheminées, les tuyaux d'évacuation et les conduits de captage qui sont conservés.

Des particularités locales ou des processus d'évolution d'une technique à une autre ou de matériaux, n'ont presque pas été observés. On a constaté l'habituelle précision particulière et une conformité aux standards romains dans l'ensemble de la construction des installations de chauffage.

Проучвания на селище от преходния период от енеолита към бронзовата епоха при с. Ребърково, Врачанско

ПЕТЯ ГЕОРГИЕВА

Селището е разположено върху леко наклонения терен на невисок хълм в местността Джугера, землището на с. Ребърково, Врачанско. Проучвано е под ръководството на Хенриета Тодорова чрез сондажи през 1978 и 1986 г.[1] При проучването през 1978 г. (сондаж 25 × 1 м, направен в по-ниската, източна част на селището) са установени два строителни хоризонта. Долният е определен като принадлежащ към по-средната фаза на култура Криводол-Сълкуца, а горният — към преходния период от енеолита към бронзовата епоха.

Вторият сондаж от 1986 г. беше направен в най-високата част на селището. Целеше доизясняване на стратиграфията и събиране на повече информация за напластяванията от преходния период от енеолита към бронзовата епоха. Бяха проучени 125 м^2. Установи се следната стратиграфска ситуация. Горният 20—25 см пласт (орница) съдържаше малко материали — малко разпръснати силно натрошени горели мазилки и малко фрагменти от керамични съдове. След свалянето му се достигна до едно струпване от камъни и фрагменти горели мазилки и няколко големи и малки петна от ситно натрошени горели мазилки, на места примесени с пепел и въглени. При разчистването им се установи, че лежат или върху жълтокафявата стерилна материкова почва, или покриват и отчасти запълват ями, вкопани в нея. Очертаха се три такива ями, една от които попадаше изцяло в проучения участък, а другите две — отчасти.

Изцяло проучената яма (№ 1) се очерта на фона на стерилната жълтокафява почва като петно със сиво-кафяв цвят, овална форма и размери: север—юг 3,65 м и изток—запад 3,25 м (обр. 1). В рамките на

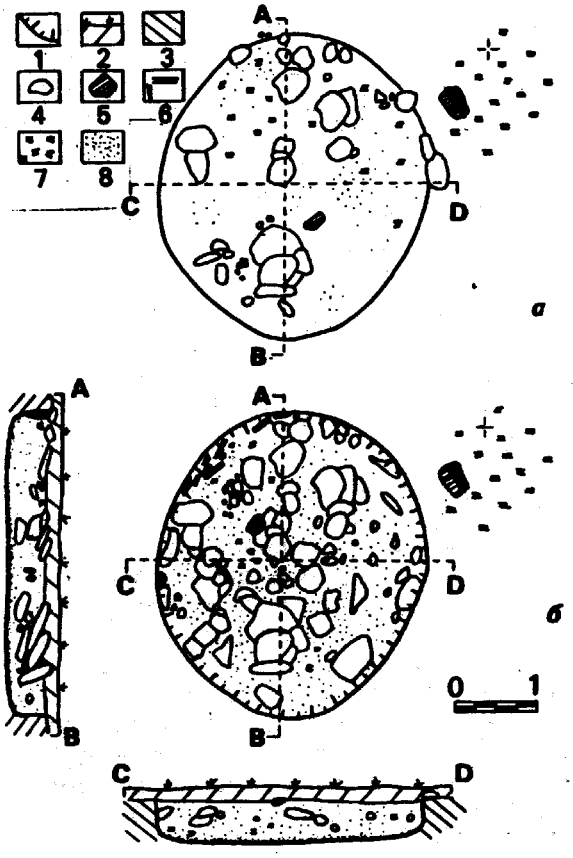

• *Обр. 1: а, б) план на двата етапа на разчистване на частично вкопаното жилище. Легенда: 1) яма; 2) хумусен пласт с чим; 3) стерилна почва; 4) камък; 5) хоризонтално лежащи парчета от горели мазилки; 6) вертикално лежащи парчета от горели мазилки; 7) ситно натрошени горели мазилки; 8) пепел и въглени. Fig. 1: a, б) plan des deux étapes de déblayage de l'habitation ensevelie en partie. Légende: 1) fosse; 2) couche d'humus avec des mottes; 3) sol stérile; 4) pierre; 5) morceaux de crépi brûlé disposés horizontalement; 6) morceaux de crépi brule disposés verticalement; 7) crépis brûles; 8) cendres et charbons*

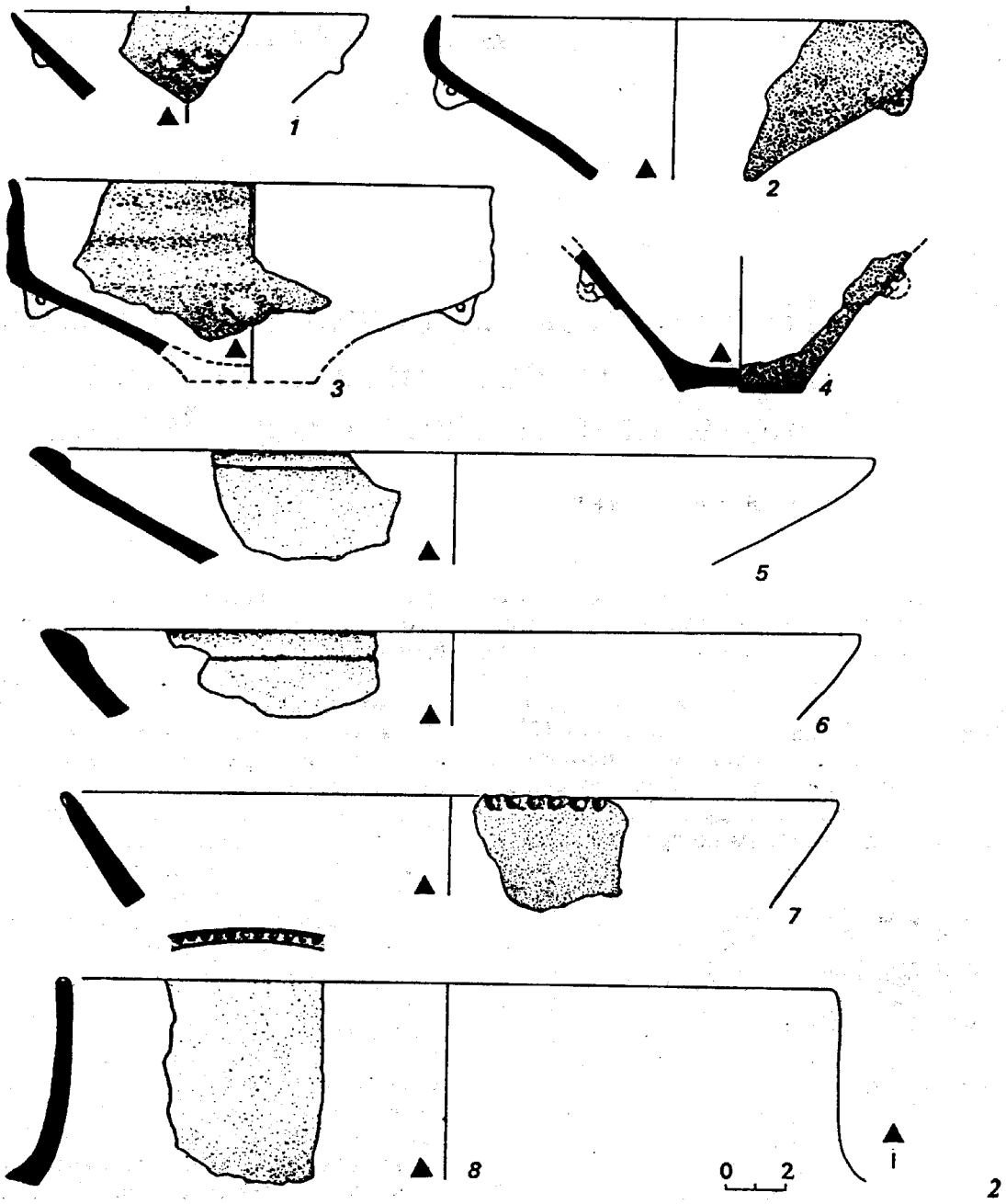

• *Обр. 2. Керамика от сондажа от 1986 г., I опоснителен пясък и камъчета. Fig. 2. Céramique du sondage de 1986, I – addition de sable et de cailloux*

петното и по границите му се виждаше струпване от големи плочести камъни, натрошени горели мазилки и на места малко фрагменти от керамични съдове. На 35 см североизточно от него имаше струпване от горели натрошени стенни мазилки, които лежаха върху стерилната почва. При разчистването на ямата се установи, че тя е вкопана в стерилната почва на дълбочина 45—50 см. Запълнителят ѝ съдържаше частично застъпващи се големи плочести камъни, натрошени горели мазилки, фрагменти от керамични съдове, няколко кремъчни оръдия и две малки парченца мед. Дъното на ямата беше покрито с пласт от пепел (10—15 см), въгленчета и силно разложени животински кости. В ямата и около нея не бяха открити следи от огнище. Също така не бяха открити дупки от колове.

Частите от другите две засечени ями (и двете продължаваха в непроучения участък на селището) бяха покрити с натрошени горели мазилки, пепел и въгленчета. Дълбочината им беше 15—20 см. В тях бяха намерени фрагменти от глинени съдове и значително количество кремъчни оръдия. Също както при изцяло проучената яма, не бяха открити дупки от колове и следи от огнища.

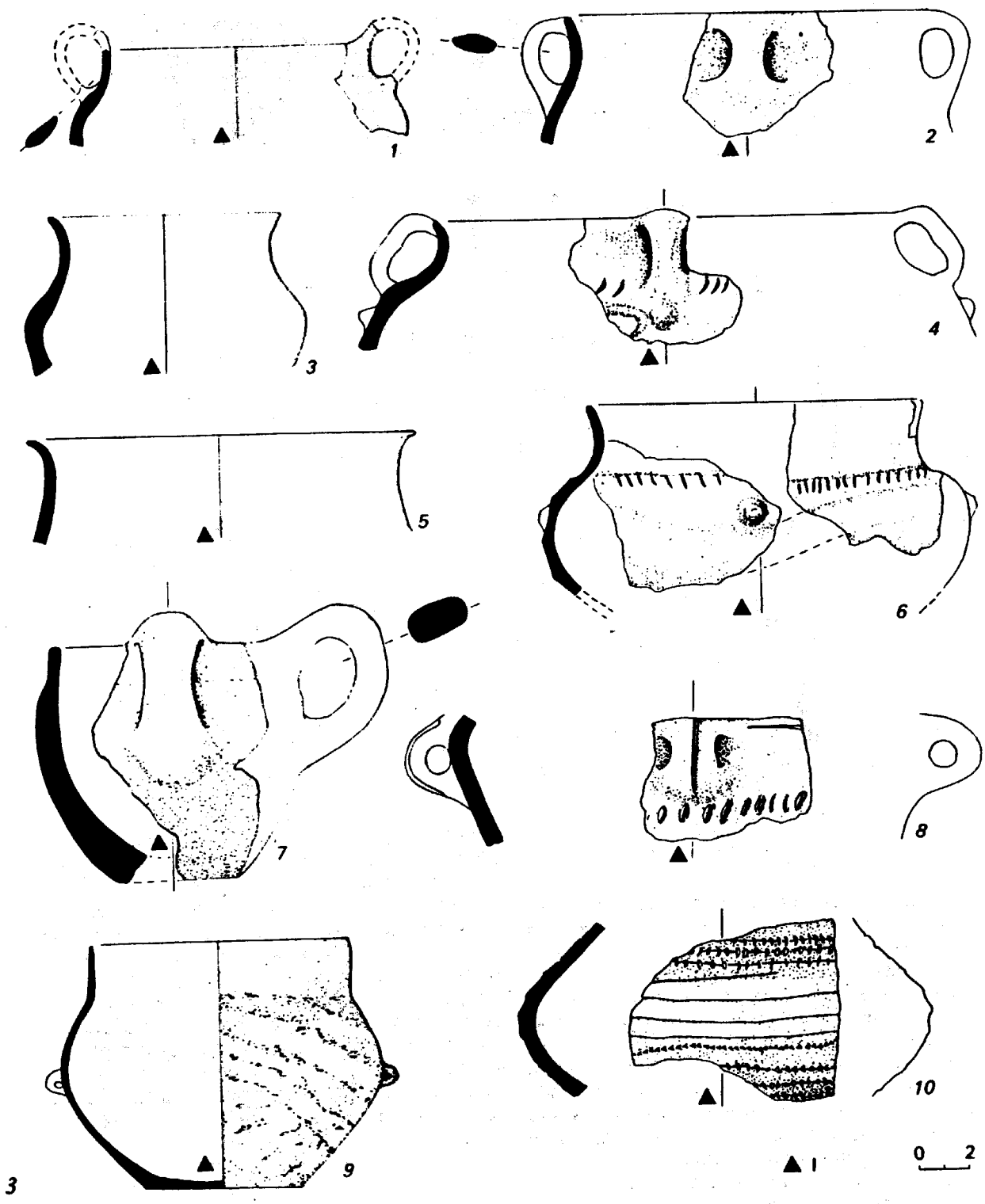

• *Обр. 3. Керамика от сондажа от 1986 г., 1 – опоснателен пясък и камъчета. Fig. 3. Céramique du sondage de 1986, 1 – addition de sable et de cailloux*

Направените по време на разкопките наблюдения показват, че в проучения участък селището е еднослойно. Тъй като е разположено на леко наклонен терен, след изоставянето му материалите от културния пласт, натрупан по време на съществуването му, са били намити в ямите. Последните са най-вероятно от частично вкопани жилища, унищожени при пожар. Доколкото може да се съди по разположението на деструкциите във и около едното изцяло проучено жилище, стените му са били изградени от големи плочести камъни и глина, примесена с плява. След или по време на пожара стените са се срутили във и около вкопаната част. Деструкциите от тях лежаха или върху плътния пласт от пепел, покриващ дъното на ямата,

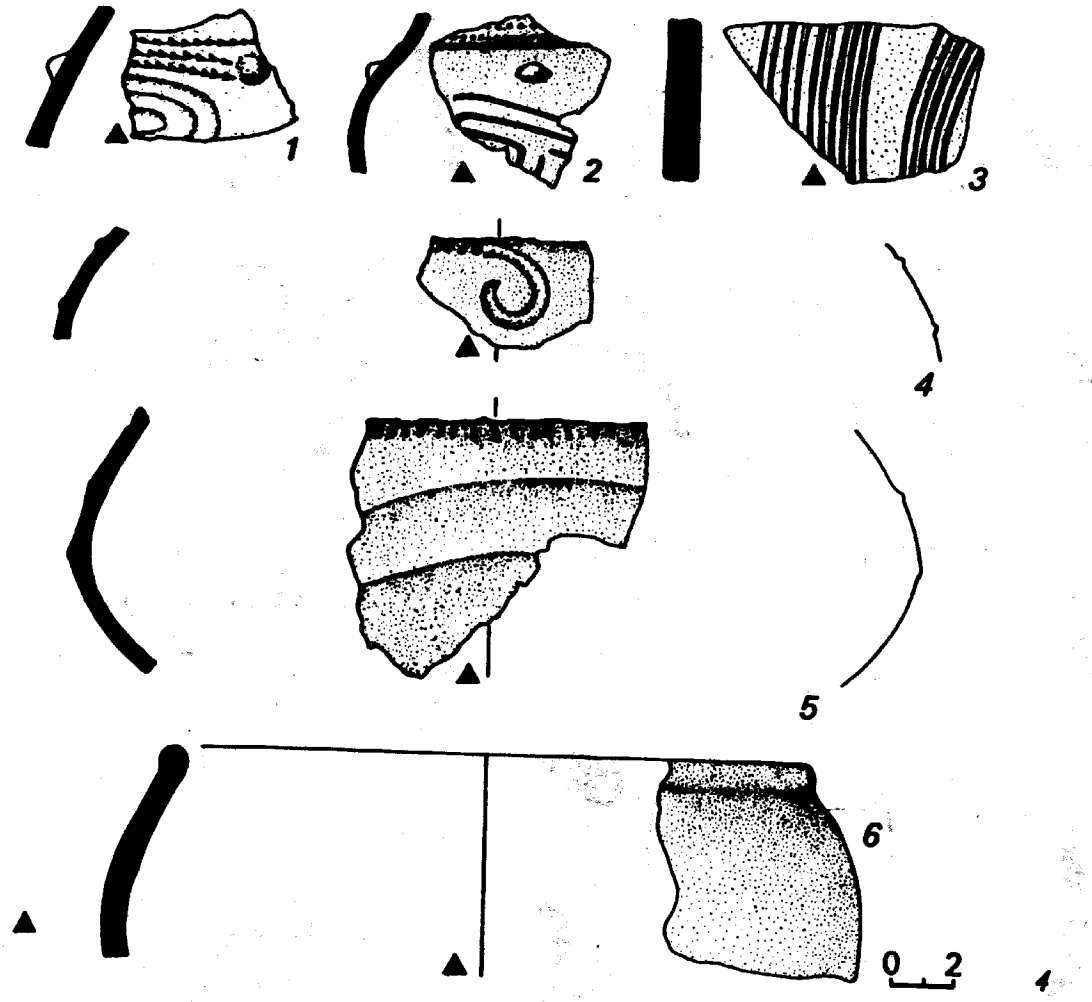

• *Обр. 4. Керамика от сондажа от 1986 г., 1 – опоснителен пласък и камъчета. Fig. 4. Céramique du sondage de 1986, 1 – addition de sable et de cailloux*

или върху стерилната почва, или в сивокафявия запълнител на ямата, образувал се известно време след загиването на жилището. Същата ситуация се наблюдава и при другите две частично проучени жилища, с тази разлика, че при тях горелите деструкции покриваха намерените на дъната им керамични фрагменти и кремъчни оръдия. Само на две места в проучения участък, доста отдалечени от засечените жилища под петната горели мазилки имаше фрагменти керамика и много тънък сивопепелив пласт, разделящ мазилките от стерилната почва.

Керамиката, намерена в горния разрушен пласт, в намития след унищожаването на жилищата запълнител на ямата и под деструкциите от стените на жилищата (на дъната на ямите и в тънкия сивопепелив пласт, засечен на две места между горели деструкции и стерилна почва) не представя технологически и типологически различия, което е още едно доказателство за еднослойността на селището в този участък. Преобладаващата част от нея е направена от глина с голямо количество примеси — едър пясък или растителни вещества, изгляли при изпичането и оставили шупли.

В сондажа от 1978 г. не са уставени сигурни затворени комплекси, съдържащи достатъчно количество керамика. Заключението за наличието на два хоризонта е направено въз основа на една стратиграфска ситуация и на типологическите особености на керамиката — съответно характерна за култура Криводол-Сълкуца и за хронологически следващата я култура Галатин[2]. Прави впечатление, че общите характеристики на керамиката, събрана при разкопките от 1986 г., не се различават особено от тези на керамиката от сондажа от 1978 г., което до известна степен е основание да се постави под съмнение правилността на заключенията за стратиграфията на селището в един от двата проучени участъка. Следващият анализ на керамиката цели установяването на възможните варианти на отговор на този въпрос.

Наблюдава се голямо разнообразие в технологията на приготвянето на глиненото тесто, от което са се правели съдовете. Като опоснители са използувани: пясък и камъче-

та, шамот, варовик, плява, пепел и стрити черупки от миди или охлюви. Най-многобройна е керамиката, направена от глина, опоснена с пясък и камъчета. Преобладаващата част от нея е със здрав череп и гладка повърхност. Срещат се отделни фрагменти с по-голямо количество едри примеси и рохлив череп, а също и фрагменти тънкостенна керамика с много ситни примеси, които са лошо изпечени и се стриват и размиват. Керамиката с шамот има същите характеристики, както тази с пясък и камъчета, но е значително по-малобройна. Обикновено освен шамотните зърна в глината има и пясък

• *Обр. 5. Керамика от сондажа от 1978 г. I – опоснителен пясък и камъчета; II – опоснителен шамот; III — опоснителна пепел; IV — опоснител плява.*
Fig. 5. Céramique du sondage de 1978, I – addition de sable et de cailloux; II – addition de chamotte; III – addition de cendres; IV – addition de glume

и камъчета. Тези два опоснителя са традиционни за керамичното производство на Балканите през неолита и енеолита и продължават да се срещат най-масово и през следващите епохи.

Керамиката, направена от глина, опоснена с варовик, плява, пепел или стрити черупки от миди и охлюви, е с трошлив череп и порьозна повърхност. Затова повечето фрагменти такава керамика са малки и негодни за реконструиране. Това са нетрадиционни за керамичното производство в района опоснители. С изключение на плявата, която е използувана рядко като опоснител през неолита и енеолита за приготвяне на тесто за големи съдове-хранилища, но не е използувана при трапезната и кухненска керамика[3], останалите опоснители се използуват за първи път през преходния период

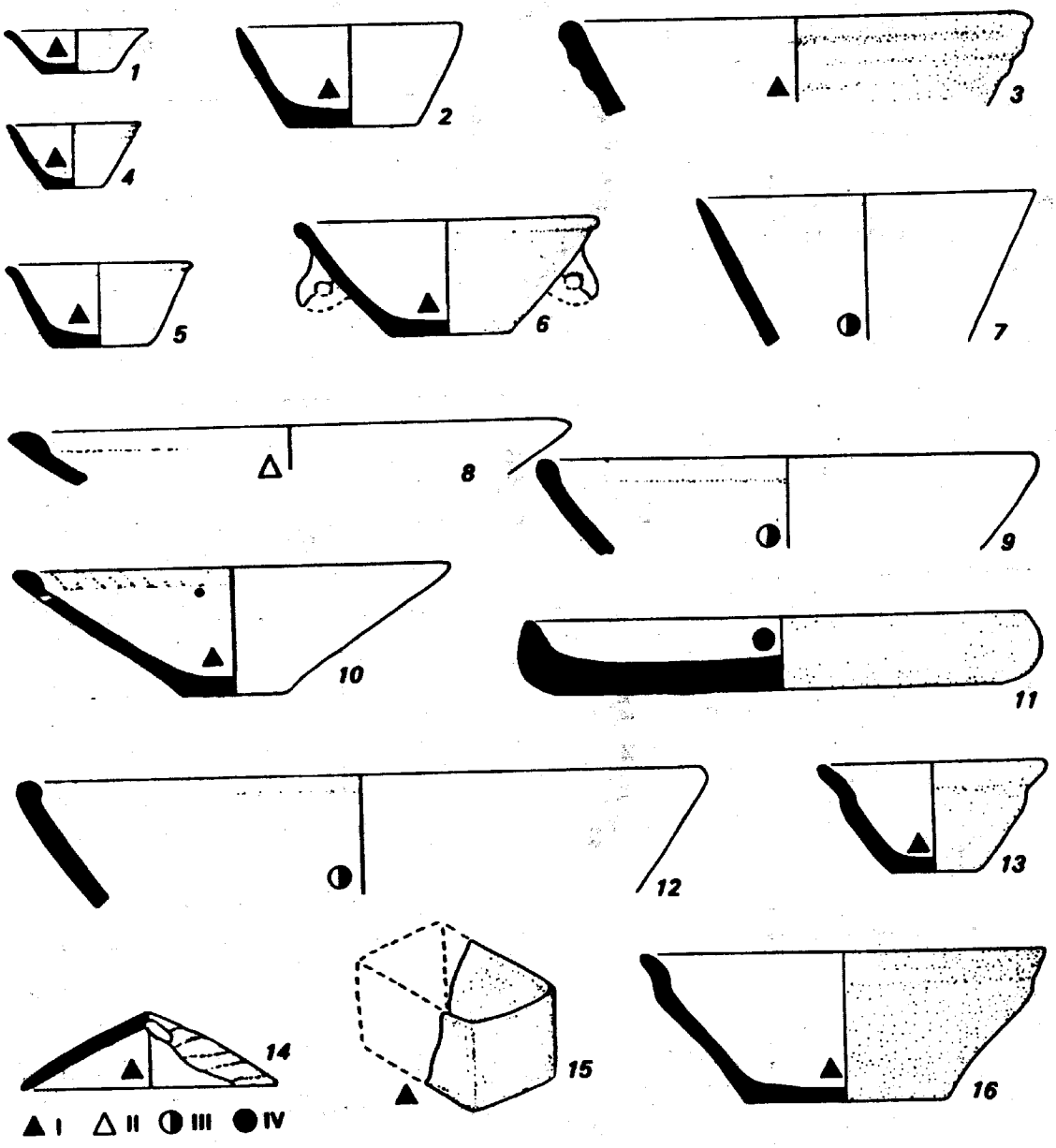

5

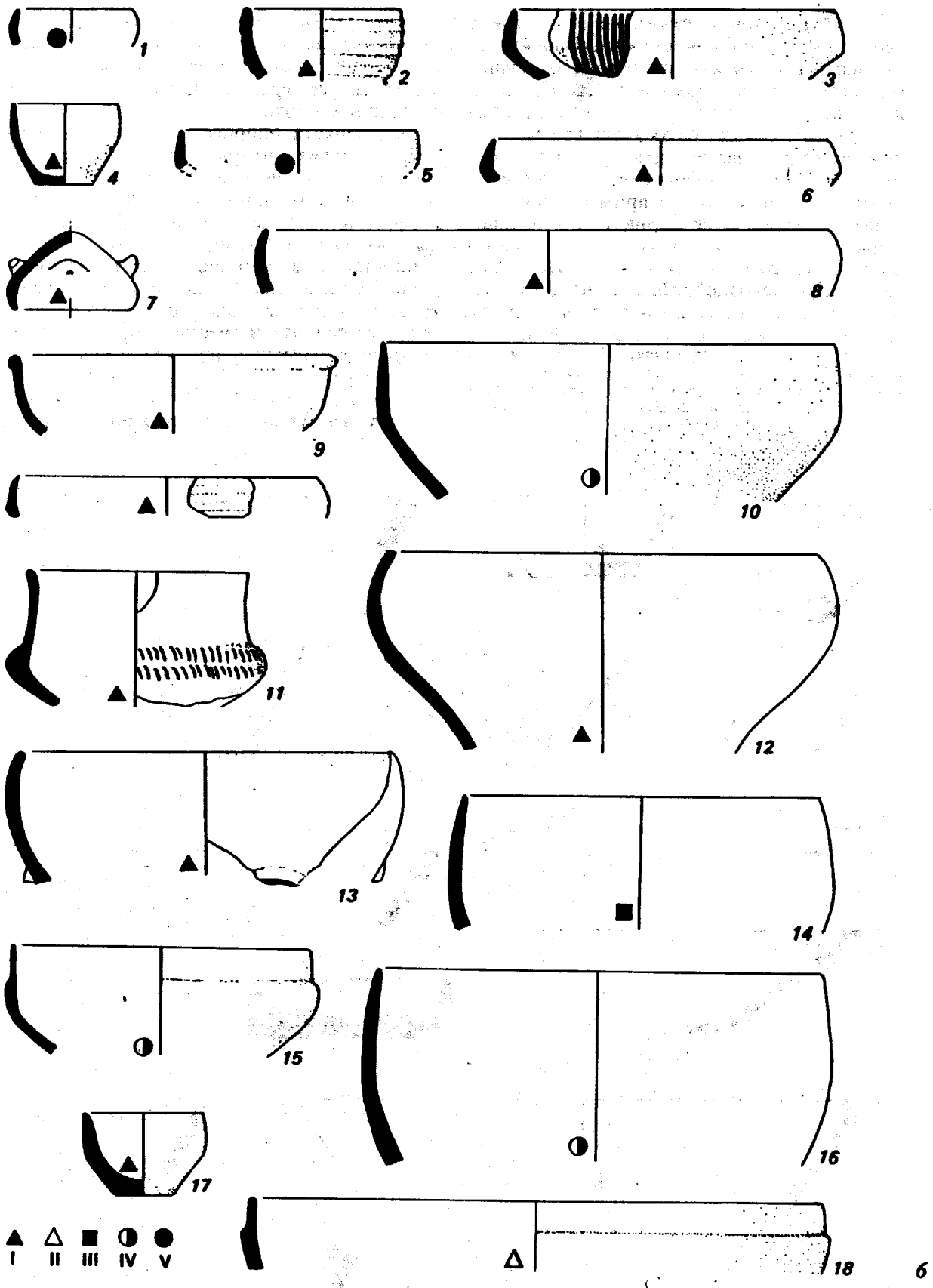

6

• *Обр. 6. Керамика от сондажа от 1978 г., I — опоснителен пясък и камъчета; II — опоснителен шамот; III — опоснителен варовик; IV — опоснителна пепел; V — опоснител плява. Fig. 6. Ceramique de sondage de 1978, I — addition de sable et de caillaix; II — addition de chamotte; III — addition de alcaire; IV — addition de cendres; V — addition de glume*

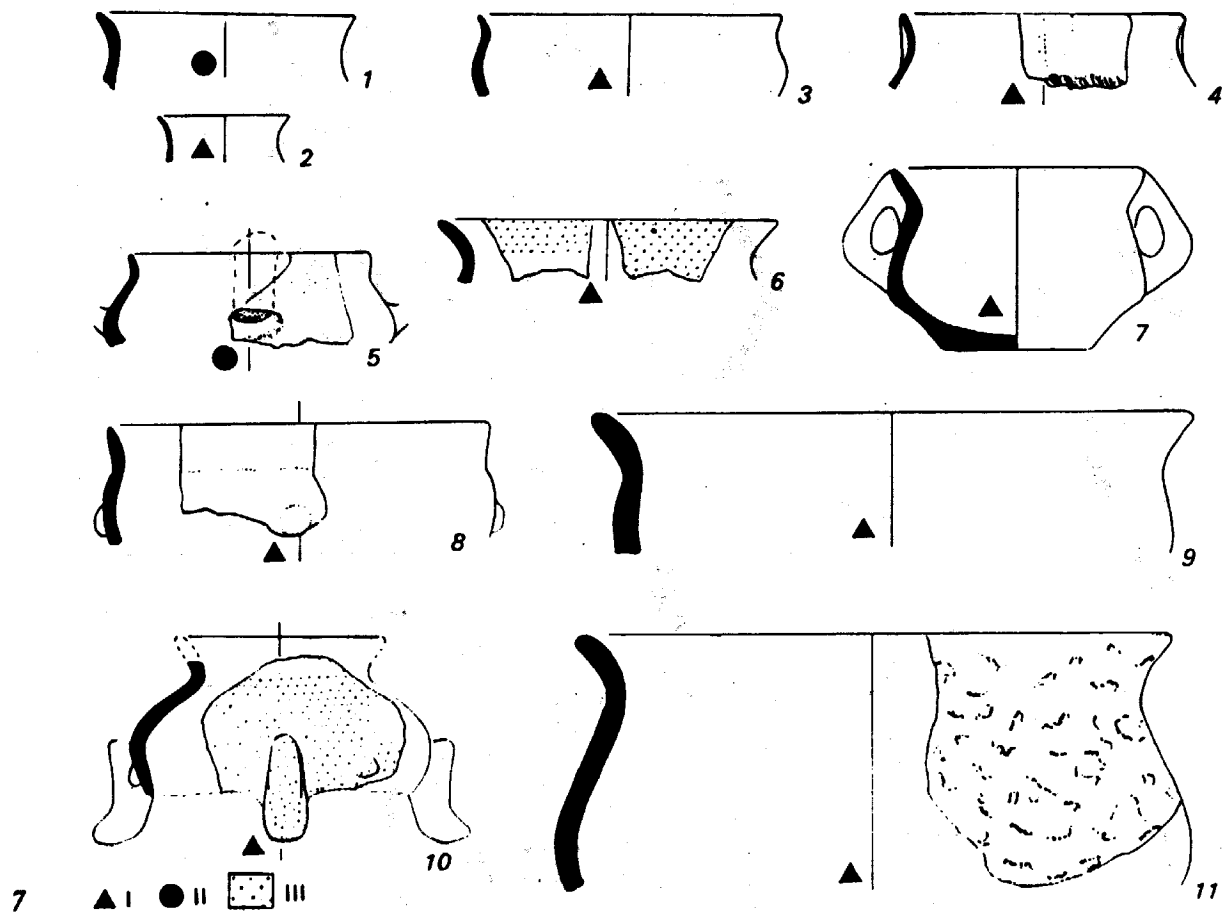

• *Обр. 7. Керамика от сондажа от 1973 г., I – опоснител пясък и камъчета; II – опоснител плява; III – рисувано с червена пастозна боя Fig. 7. Céramique du sondage de 1978, I – addition de sable et*

от енеолита към бронзовата епоха. Появата им е един от показателите, въз основа на които се отчитат промените в етническия състав на населението[4]. В селището Ребърково-Джугера е намерена малко керамика с такива опоснители — само един фрагмент от съд, направен от глина, примесена със стрити черупки от миди и охлюви и по няколко с пепел, варовик и плява.

Всички съдове са направени на ръка. Повърхността им е била шликована, огладена и в някои случаи излъскана. При много от тях качеството на шлика е лошо — лесно се отлепва, пада и се размива. Срещат се и съдове с много добро качество на шлика.

Макар и фрагментирана и малко количество, събраната керамика позволява пълното или частично реконструиране на редица форми, подредени тук съобразно формално-функционалните им характеристики.

Паници. Доколкото може да се съди от фрагментирания материал дъната им са равни. Според особеностите на профила биват:

— Паници с форма на пресечен конус, без удебеления по профила, с изтънен и заострен ръб на устието (обр. 2:1, 7; 5: 2, 4, 7). Пропорциите им са различни. Имат паралели както сред керамиката на култура Криводол-Сълкуца, така и сред керамиката на култура Галатин[5]. Трите вида украса, които се срещат при тях: релефни пъпки (обр. 2:1), хоризонтални дълбоки канелюри (обр. 5:4) и насечки с пръст по ръба на устието (обр. 2:7) също имат аналогии и в двете култури;

— Паница с конична форма, без удебеления по профила, със заоблен ръб на устието (обр. 5:3). Намереният фрагмент е от съд, украсен от външната страна с хоризонтални огладени канелюри. Има точни паралели в керамиката на култура Криводол-Сълкуца[6];

— Паници с форма на пресечен конус, с полукръгло удебеление от вътрешната страна на устието (обр. 2: 5—6; 5: 8—10). Те също са характерни и за култура Криводол-Сълкуца[7], и за култура Галатин[8];

— Паници с форма на пресечен конус с удебеление от външната страна на устието (обр. 5:1, 5—6). Нямат паралели сред керамиката на култура Криводол-Сълкуца. Аналогични съдове има в Хисар I а[9], Сълкуца III[10], Братещ[11] и Сълкуца IV[12].

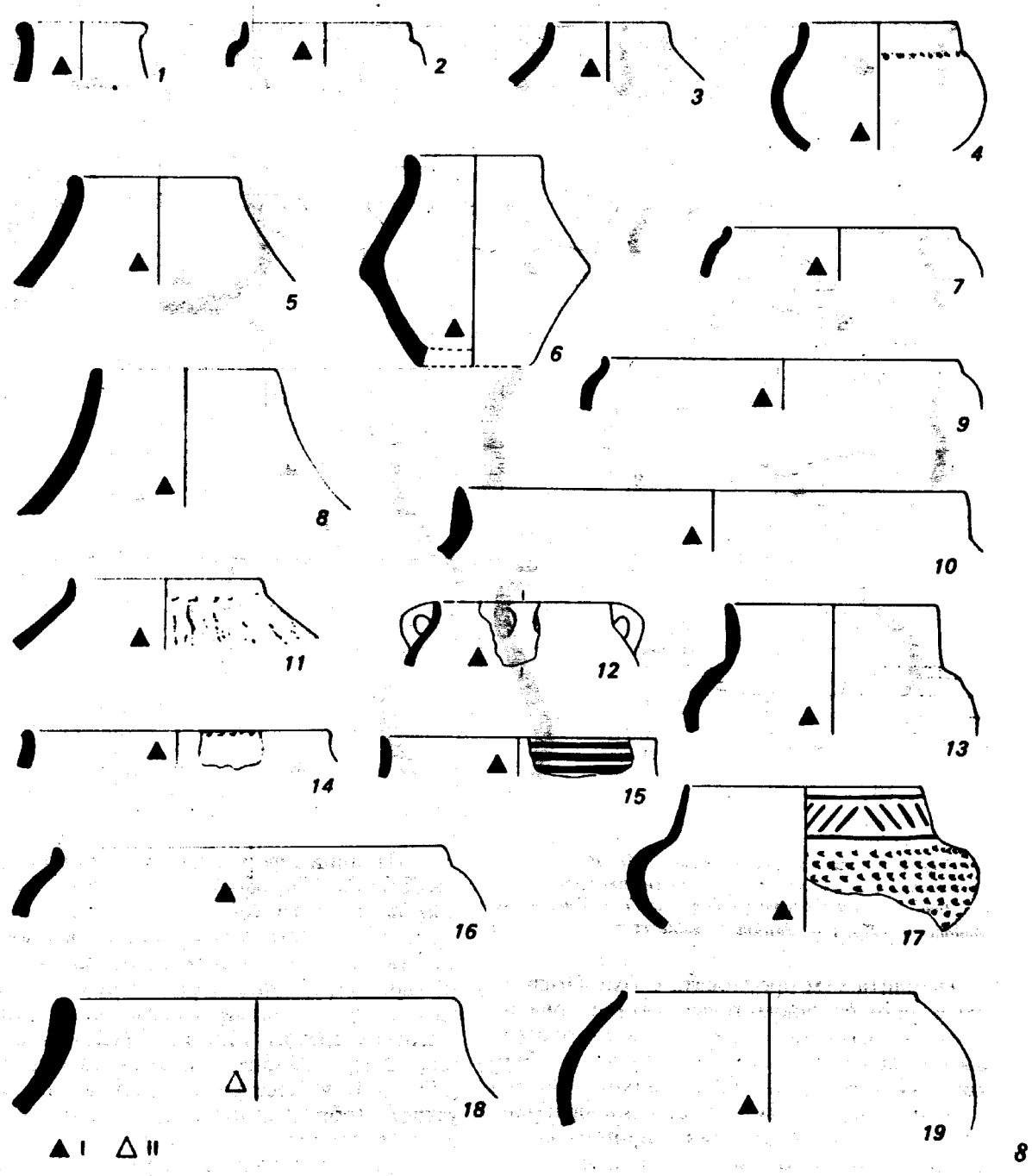

8

• *Обр. 8. Керамика от сондажа от 1978 г., I – опоскителен пясък и камъчета; II – опоскителен шамот. Fig. 8. Céramique du sondage de 1978, I – addition de sable et de cailloux; II – addition de chamotte*

/ —Паници с конична долна част и нисък цилиндричен перваз (обр. 2:2; 6:3, 5, 6). Ръбът на устието е изтънен и заострен. Първазът е леко удебелен от външната страна. Имат паралели и в културa Криводол-Салкуца[13] и в културa Галатин[14]. Една от разликите между този тип паници, характерни и за двете култури, е профилът на първаза и на прелома, свързващ го с долната част. При паниците на културa Криводол-Салкуца преломът обикновено е остро профилиран и удебелен, докато при тези на културa Галатин е заоблен и удебеляването е към средата на първаза или изобщо няма удебеляване. Два от фрагментите от такива паници (от сондажа от 1978 г.) са с типичното за културa Криводол-Салкуца профилиране (обр. 6: 3, 6), а другите два (от сондажа от 1978 и от сондажа от 1986 г.) — с типичната за културa Галатин (обр. 2:2; 6:5);

—Паници с конична долна част и нисък, наклонен навън коничен перваз (обр. 5:13, 16). Нямат точни паралели.

Купи. Според стереометричната форма, особеностите на профила и пропорциите биват:

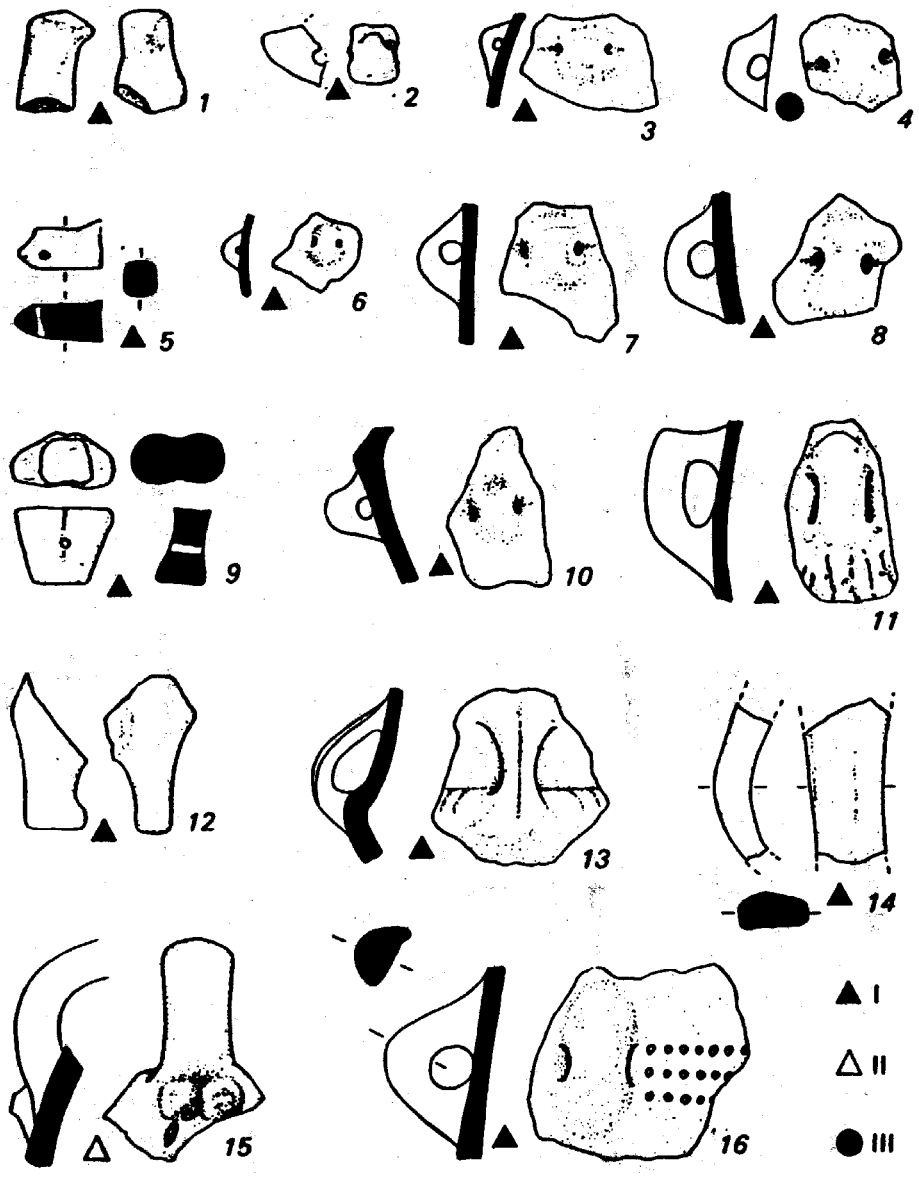

9

• *Обр. 9. Керамика от сондажа от 1978 г., I – опоснителен пясък и камъчета; II – опоснителен шамот; III – опоснител плява. Fig. 9. Céramique du sondage de 1978, I – addition de sable et de cailloux; II – addition de chamotte; III – addition de glume*

— Купи с конично-цилиндрична форма, меко очертан профил при прелома и леко изтънен ръб на устието. Височината е по-голяма от радиуса при устието (обр. 6:4, 18);

— Купи с конично-цилиндрична форма, меко очертан профил при прелома и леко изтънен ръб на устието. Височината е равна или по-малка от радиуса при устието (2:3; 6:10). И двата фрагмента са от тънкостенни съдове с много лошо качество на шлика. Горната част на единия от тях е украсена с дълбоки огладени хоризонтални канелюри. Имат сравнително точни паралели сред керамиката на култура Галатин[15];

— Купа с конично-цилиндрична форма, заоблен прелом и полукръгло удебеление от външната страна на устието (обр. 6:9). Няма точни паралели;

— Купа с конично-цилиндрична форма, заоблен прелом и заоблен ръб на устието. Външната ѝ повърхност е покрита с плитки широки хоризонтални канелюри (обр. 6:2). Има точни паралели в керамиката на култура Галатин[16];

— Купи с конично-цилиндрична форма с удебеление над прелома, маркиращо фалшива шийка (обр. 6:12, 16, 19). Имат многобройни паралели сред керамиката на култура Галатин[17] и Криводол-Съпкуца[18]. Разликата между купите от този тип от двете култури е формата на удебелението. При купите, характерни за култура Криводол-Съпкуца, удебелението е по-изпъкнало и е само върху прелома, както е при една от

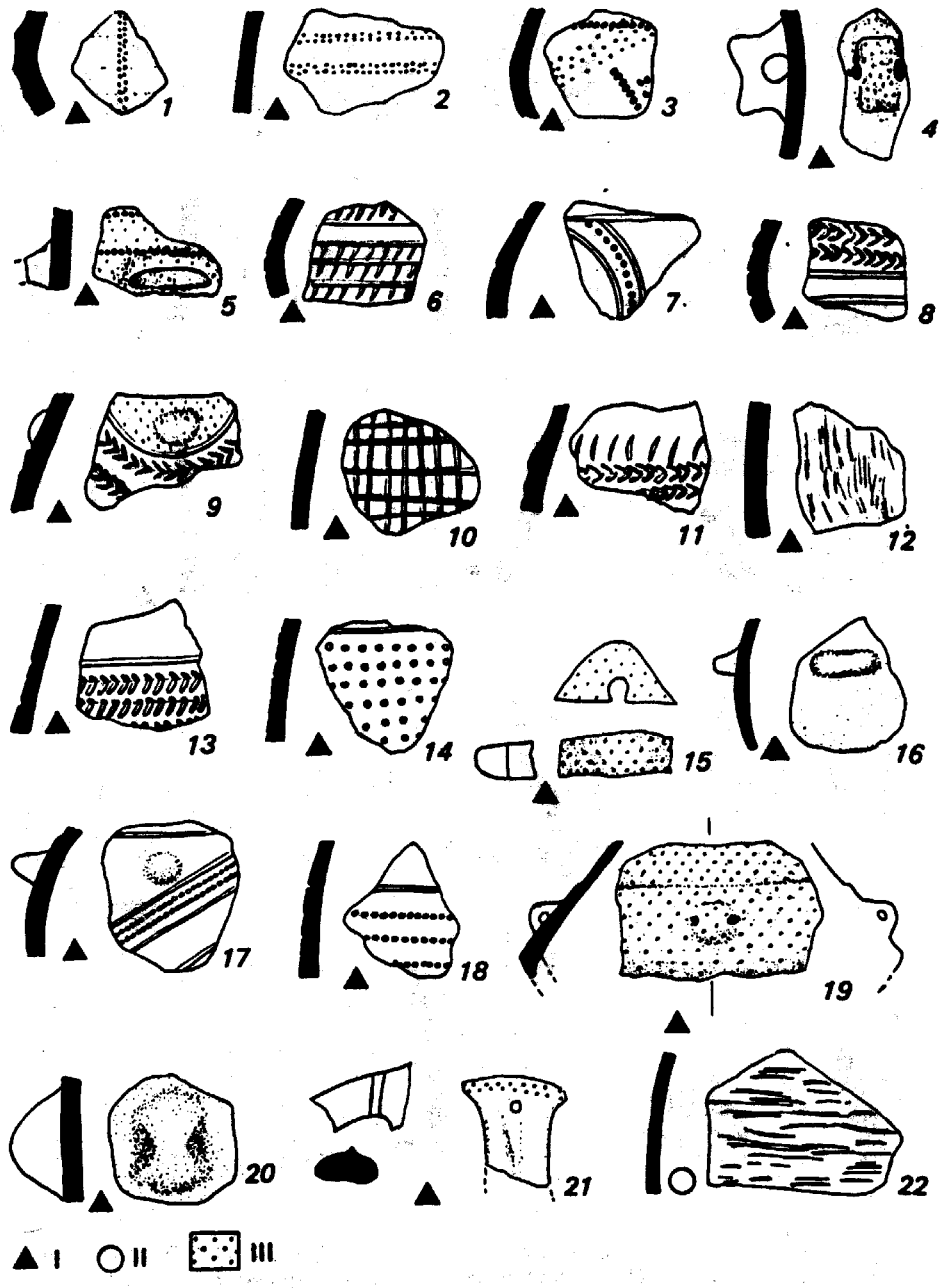

10

● *Обр. 10. Керамика от сондажа от 1978 г., I – опоснителен пясък и камъчета; II – опоснител стрити черупки от миди или охлюви; III – рисувано с червена пастозна боя. Fig. 10. Céramique du sondage de 1978, I – addition de sable et de cailloux; II – addition de coquilles broyées; III – colorée de peinture rouge*

купите от Ребърково (обр. 6:12), а при характерните за култура Галатин — върху прелома и малко над него (обр. 6:16);

— Купи с полусферична форма (6:8, 13—15, 17). Откритите фрагменти са от съдове с различни пропорции и форми на венчето. Всички са от тънкостенни съдове. Профилите им са заоблени, без резки преломи и без удебеления. Срещат се три типа венчета: (6:14), изтънено и заострено (6:8, 11, 15, 17), равно отрязано (6:13). Имат многобройни паралели сред керамиката на култура Галатин[19] и не са характерни за култура Криводол-Съпкуца;

— Купи с полусферично тяло и наклонен навън перваз (обр. 7:9). Диаметърът на устието е по-голям от диаметъра при търбуха. Нямат аналогии в керамиката на култура Криводол-Съпкуца и синхронните ѝ, но имат многобройни аналогии в керамиката на култура Галатин и синхронните ѝ[20].

Съдове с есовидно профилиране (купи, гърнета или чаши). Диаметърът при устието е по-малък или равен на този при търбуха (обр. 3: 2—6; 7: 1—8, 11). Не са характерни за култура Криводол-Съпкуца и имат многобройни паралели в селищата на култура

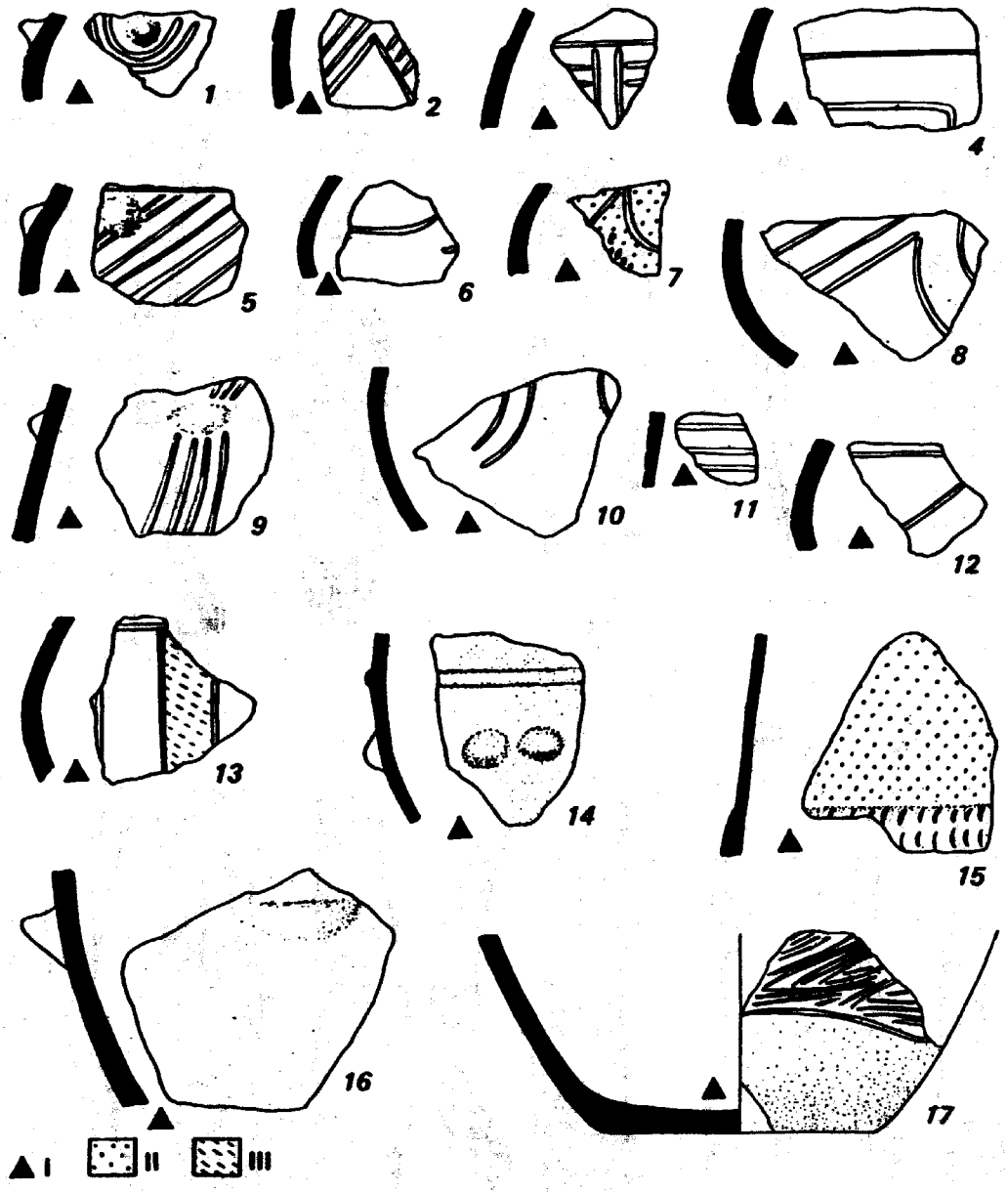

● *Обр. 11. Керамика от сондажа от 1978 г., I – опоскател пласък и камъчета; II – рисувано с червена пастозна боя; рисувано с жълта пастозна боя. Fig. 11. Céramique du sondage de 1978, I – addition de sable et de cailloux; II – colorée de peinture rouge; colorée de peinture jaune*

Галатин[21]. Особен интерес представляват фрагментите от съдове с дръжки при устието — т. нар. „млечни гърнета" (обр. 3: 2, 4). При едното от тях височината на дръжката достига нивото на устието, а при другото — малко над него. Този вид съдове, формата и размерът на дръжките им са една от класическите характеристики на т. нар. „шайбенхенкел хоризонт"[22]. Характерни само за Ребърково са фрагментите от горните части на много тънкостенни съдове със завито навън, изтънено и заострено устие (обр. 3: 5, 7: 2).

Гърнета със сферично тяло. Според формата на венчето биват:

— с полукръгло удебеление от външната страна (обр. 4: 6);

— с изтънено от външната страна и леко заострено устие (обр. 8: 19). Първият тип няма точни паралели, а вторият е характерен както за култура Криводол-Сълкуца, така и за култура Галатин.

Съдове със сферично или биконично тяло и цилиндрична или конична шия. Според предполагаемото им предназначение могат да бъдат определени като гърнета или амфоровидни съдове (за течности). Според формата на профила и възстановимата част от пропорциите им се разделят на:

— Съдове със сферично тяло и много къса, ясно отделена от тялото конична шийка (обр. 8: 2, 7, 9—10, 16). Доколкото

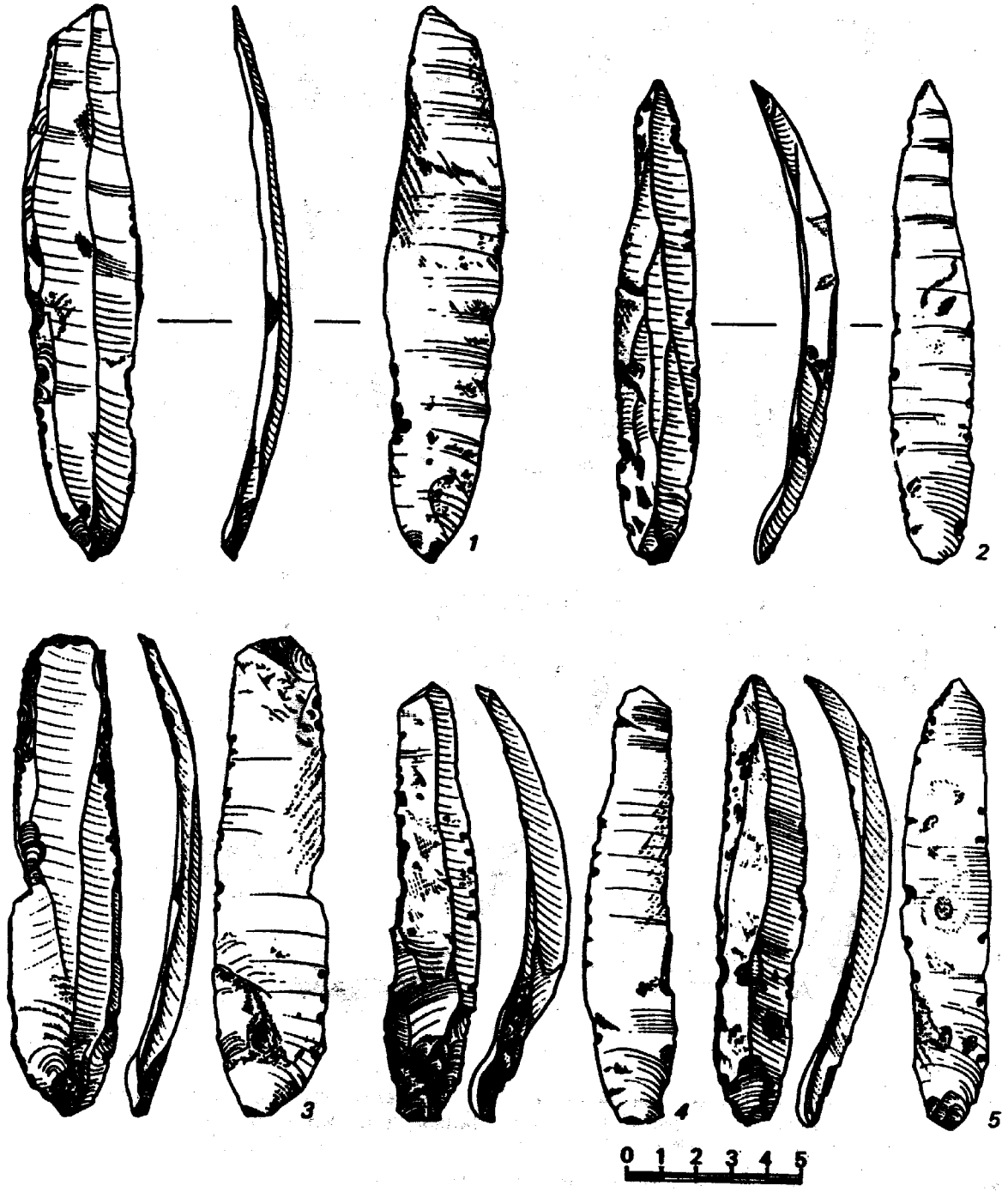

12

• *Обр. 12. Кремъчни оръдия от жилище № 2. Fig. 12. Outils de céramique d'habitation No 2*

може да се съди по запазените части от тях, диаметърът при устието е равен или по-голям от височината. Венчетата са изтънени от вътрешната страна, а ръбът на устията — заоблен. Имат точни паралели сред керамиката на култура Галатин[23];

—Съд със сферично тяло и къса конична шийка (обр. 8: 4). Преломът между шийката и тялото е разграничен ясно само от външната страна и е украсен с набождания с нокът. Формата има паралели сред керамиката на култура Криводол-Сълкуца[24]. Особеното при този съд е, че за разлика от типичните за култура Криводол-Сълкуца аналогични съдове външната повърхност на търбуха не е обработена или украсена различно от повърхността на шийката.

—Съд с къса цилиндрична шия и биконичен търбух (обр. 8:6). Няма точни паралели. Запазените горни части от подобни съдове, част от които вероятно са със сферични или яйцевидни търбуси (обр. 8: 3, 11, 12, 18). Имат паралели сред керамиката и на двете култури. Типичен само за началото на културите от преходния период от енеолита към бронзовата епоха е фрагмен-

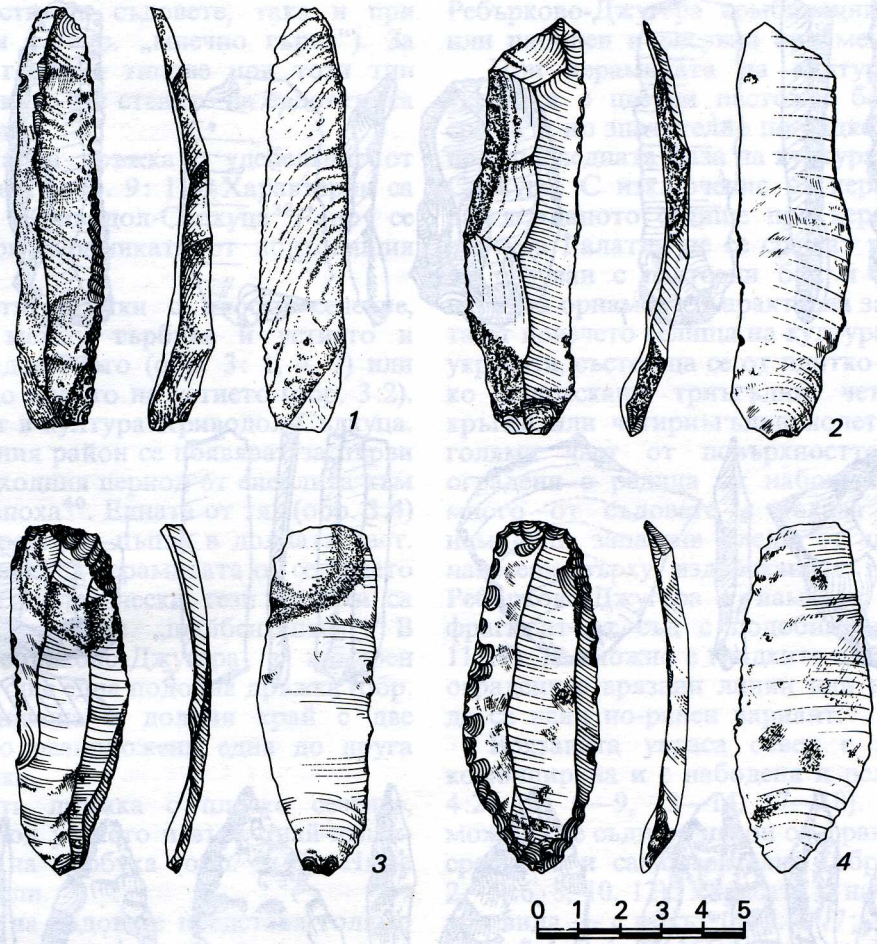

13

• *Обр. 13. Кремъчни оръдия от жилище № 1 (1) и жилище № 2 (2—4). Fig. 13. Outils de céramique d'habitation No 1(1) et d'habitation No 2 (2—4)*

тът от т. нар. „млечно гърне“ (обр. 8: 12)[25].

— Съд с конична шия и сферичен търбух (обр. 8: 17). Средната част на профила на търбуха е силно удебелена. Търбухът е украсен с набождания, а шията с рисуван с графит линеен орнамент. Формата и украсата са типични за култура Криводол-Сълкуца[26]. Съдове с аналогична форма има и в селището Островул Корбулуй, отнасящо се по време към етапа Сълкуца III[27].

— Съдове с цилиндрична шия и сферичен търбух (обр. 2: 8; 3:1, 9; 8:13). Преломът между шията и търбуха е рязко очертан. Нямат точни паралели сред керамиката на култура Криводол-Сълкуца. Два от тях са с дръжки. При единия двете малки пъпчести, хоризонтално пробити дръжки са поставени върху най-изпъкналата част на търбуха. При другия е запазена част от една лентеста дръжка, прикрепена между ръба на устието и горната част на търбуха. Три от съдовете са украсени — с барботина с пръсти (обр. 3: 9), широки хоризонтални канелюри (или ребра), (обр. 8:13) и набождания по ръба на устието (обр. 2:8). Общата форма, вариантите на дръжки и украси имат многобройни паралели сред керамиката на култура Галатин[28].

Съд с правоъгълно хоризонтално сечение (обр. 5:15). Няма точни паралели. Подобни съдове, но на крачета се срещат и в култура Криводол-Сълкуца[29], и в култура Галатин[30].

Капаци (обр. 5:11, 14; 6: 7). Намерени са три, представящи три различни типа:

— Капак с конична форма с малка елипсовидна дупка в горната част (обр. 5: 14). Външната му повърхност е покрита с барботина с пръсти. Няма точни паралели. Подобни капаци с дупки, но с по-заоблени форми са известни от селищата Деветашка пещера и Сълкуца I[31].

— Капак с конична горна част, къс, леко наклонен навътре перваз и една (или две) малка, хоризонтално поставена малко над прелома дръжка. Този тип е характерен за култура Криводол-Сълкуца[32].

— Капак с плоска горна част и къс вертикален перваз (обр. 5: 11). Същият предмет може да бъде интерпретиран и вероятно е бил използуван и като тавичка. Има точен паралел в селището Църнобуки I[33].

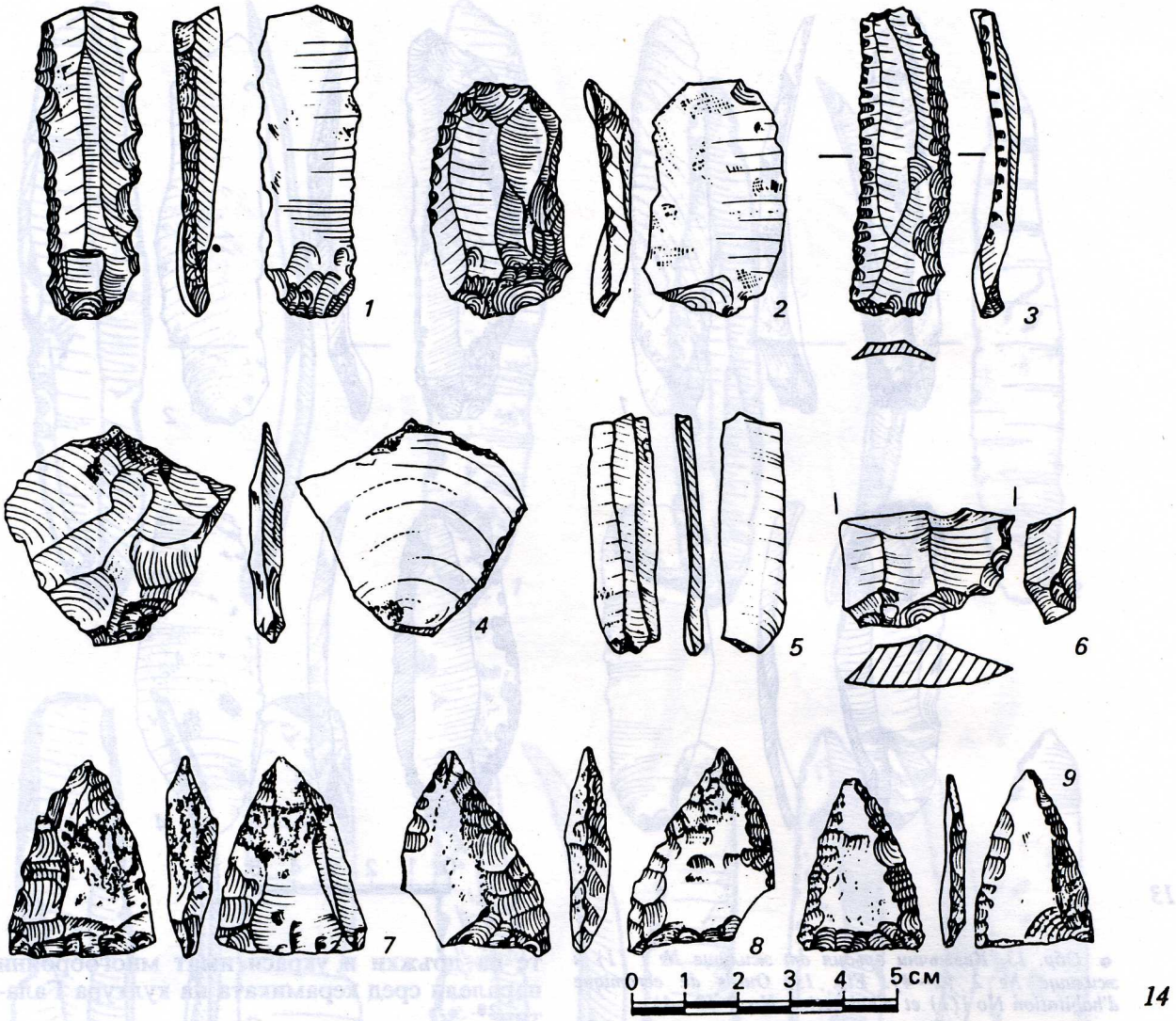

14

• *Обр. 14. Кремъчни оръдия от жилище № 1 (4—5), жилище № 2 (1, 7—9) и жилище № 3 (2—3). Fig. 14. Outils de ceramique d'habitation No 1 (4—5), d'habitation No 2 (1, 7—9) et d'habitation No 3 (2—3)*

Фрагмент от *зооморфна подставка* (обр. 7:10). Вероятно е била на четири крачета. Запазеното краче е моделирано и прикрепено към стената подобно на дръжките тип шайбенхенкел. Вътрешната повърхност е огладена грубо, а външната е шликована, добре огладена и рисувана с червена пастозна боя. Доколкото може да се съди по запазения фрагмент, орнаментът е в негатив. Подставката има точни паралели в селищата Ковилово и Пеклюк, култура Криводол-Салкуца[34]. Вероятно от подобен предмет е и другото намерено в селището Ребърково-Джугера краче (обр. 9:12).

Описаните дотук фрагменти, подлежащи на графична реконструкция и останалите — неподлежащи на такава дават обща представа за видовете и типове дръжки и украси, характерни за керамиката от селището. Срещат се няколко типа дръжки:

— Малки пъпчести дръжки с хоризонтално пробит отвор (2: 2—4; 3: 9; 9: 3—4, 6—8, 10; 10: 19). Обикновено са върху стените на долните части на съдовете. Прикрепени са върху повърхността на нешликованите стени без допълнително укрепване и при натиск обикновено падат. Този начин на прикрепване е характерен за керамиката на културите от преходния период от енеолита към бронзовата епоха от Долнодунавския район[35].

— Малка, хоризонтално пробита дръжка, оформена като човка (обр. 9:2). Този тип е характерен за култура Криводол-Салкуца[36].

— Малка дръжка с четириъгълен профил (обр. 10:4). Този тип се среща сравнително рядко. Има точни паралели сред керамиката от селището Црнобуки[37].

— Вертикално пробити, косо прилепени към съда дръжки с кръгло напречно сечение (обр. 6:7). Характерни са и за двете култури.

— Пръстеновидни дръжки с полукръгло или елипсовидно напречно сечение (обр. 3:8, 8: 12; 9:16). Разположени са както върху

средните части на съдовете, така и при устието (при т. нар. „млечно гърне"). За разлика от горните типове при този тип дръжки връзките със стените на съдовете са много здрави.

— Вертикална дръжка с удебеление от горната страна (обр. 9: 11). Характерни са за култура Криводол-Сълкуца[38], но се срещат и при керамиката от подходящия период[39].

— Лентести дръжки с плоско сечение, прикрепени между търбуха и устието и излизащи над устието (обр. 3: 1, 4, 7) или достигащи до нивото на устието (обр. 3:2). Не се срещат в култура Криводол-Сълкуца. В разглежданя район се появяват за първи път през преходния период от енеолита към бронзовата епоха[40]. Едната от тях (обр. 3:4) завършва с релефна пъпка в долната част. Има паралели сред керамиката от селището Галатин[41]. Типологически тези дръжки са близки до дръжките „шайбенхенкел". В селището Ребърково-Джугера е намерен фрагмент от още една подобна дръжка (обр. 9:15), завършваща в долния край с две хоризонтално разположени една до друга релефни пъпки.

— Лентеста дръжка с плоско сечение, прикрепена под устието и върху най-изпъкналата част на търбуха (обр. 9:13). Няма точни паралели.

Украсата на съдовете представя голямо разнообразие от гледна точка на използваните техники. Среща се рисувана, врязана и релефна украса, като не може да се каже коя е преобладаващата. Рисуваната украса е два вида — с графит (обр. 6: 3; 8:5, 17), общо три фрагмента от двата сондажа и с цветни пастозни бои (обр. 7:6, 10; 10: 1—5, 9, 15, 19, 21). Използувани са червена и жълта боя, обикновено в комбинация с друг вид украса. Този вид украсяване е твърде нетрайно. Лесно пада и често от него остават само едва забележими следи.Цветни бои са използувани както за нанасяне на линеен орнамент (обр. 10: 1—3, 21), така и за оцветяване на големи полета, очертани от врязани линии (обр. 10:9; 11:13) или на отделни части (разделени по хоризонтал) на съдовете (обр. 7:6; 10:19; 11:15). При фрагмента от зооморфна подставка червената боя е била използувана като фон за негативен орнамент, който обаче не може да бъде възстановен.

Орнаментацията с цветни пастозни бои е характерна за керамиката от последната фаза на култура Криводол-Сълкуца[42]. Орнаментът е същият, както през предходните фази, само че вместо с графит е нанесен с цветни пастозни бои[43]. В отделни случаи се срещат и цялостно оцветени предмети[44]. Липсват характерните за керамиката от Ребърково-Джугера комбинации от врязан или набоден и рисуван орнамент.

При керамиката на култура Галатин украсата с цветни пастозни бои също се среща[45], но значително по-рядко, отколкото през последната фаза на култура Криводол-Сълкуца. С изключение на керамиката от разглежданото селище при керамиката на култура Галатин не се срещат комбинации от рисуван с пастозни бои и врязан или набоден орнамент. Характерна за керамиката от повечето селища на култура Галатин е украсата, състояща се от плитко или дълбоко издраскани триъгълни, четириъгълни, кръгли или четириъгълни полета, заемащи голяма част от повърхността на съда, оградени с редица от набождания. Върху много от съдовете с такава украса са намирани запазени следи от цветни бои, нанесени върху издрасканите полета[46]. В Ребърково-Джугера е намерен само един фрагмент от съд с подобна украса (обр. 11:17). Възможно е гладките цветни полета, оградени с врязани линии или набождания да са неин по-ранен вариант.

Врязаната украса освен с рисувана е комбинирана и с набодена и релефна (обр. 4:2; 10: 6—9, 13—14, 17—18). Доколкото може да се съди по някои от фрагментите — среща се и самостоятелно (обр. 4: 3; 11: 2—5, 6, 8, 10, 12). Украсата с набождания е три вида — с нокът (обр. 2: 7; 3:6, 10; 4:5; 6:12; 7:4; 8:4; 11:15), с кръгла пръчица (обр. 2:8; 9:16; 10:7, 14, 17—18), остър предмет, оставящ триъгълен отпечатък (обр. 3:10; 4:1; 8:17) и остър предмет, оставящ отпечатък като къса чертичка (обр. 10:6, 8—9, 11, 13). Набожданията обикновено очертават линия или успоредни редици от линии, описващи орнамента. Доколкото може да се съди по наличните фрагменти, това са хоризонтални линии, опасващи целия съд, косо разположени ленти и полукръгове или кръгове, ограждащи релефни пъпки. Подобна орнаментация се среща при керамиката от селищата Шуплевец и Црнобуки (I—II)[47].

Релефната украса е представена освен от споменатите релефни пъпки, които се срещат и самостоятелно (обр. 2:1; 10:16; 11:14, 16), и от релефни ленти и широки, равни канелюри. Релефните ленти (обр. 3:4; 4:4; 7:4; 11:14) са прилепени към стените на съдовете, пликовани и огладени. Срещат се хоризонтални и вертикални прави и спирали. Нямат точни паралели в рамките на културите Криводол-Сълкуца и Галатин.

Широките равни канелюри се срещат в два варианта: успоредни, хоризонтални, опасващи целия съд (обр. 3:10; 5:4; 6:2, 11; 10: 1) и успоредни, описващи вероятно спирали, елипси или кръгове (обр. 3:6; 4: 1, 5). Този начин на орнаментиране е характе-

рен за последната фаза на култура Криводол-Сълкуца и особено за култура Галатин[48].

При разкопките от 1978 г. са намерени три фрагмента от антропоморфни и зооморфни пластични фигури (обр. 9:1, 5, 9), които не могат да бъдат реконструирани.

И в двата сондажа са намерени много обработени и необработени кремъци. Интерес представляват колективните находки от сондажа от 1986 г. от жилищни ями № 1, 2, 3 (обр. 12—14). Те се състоят от големи ретуширани и нересуширани пластини, стъргалки и стрели. Кремъчните стрели и особено т. нар. „криви кремъчни ножове" са един от отличителните белези на т. нар. „ранни степни култури" от Долнодунавския и Среднодунавския район[49]. Същите видове оръдия се срещат и в класическите земеделски енеолитни култури. За съжаление липсват сравнителни типологически изследвания, на базата на които да може да се отчете липсата или наличието на някакви различия.

Описаните дотук материали, събрани при двете сондажни проучвания на селището Ребърково-Джугера позволяват следните заключения относно стратиграфията, хронологията и културната му принадлежност:

1. Липсата на съществени различия между откритите в двата сондажа материали показва или че селището е еднослойно, или че предполагаемите два строителни хоризонта (сондажът от 1978 г.) следват непосредствено един след друг.

2. Разгледани като комплекс, материалите от селището нямат точни аналогии с материали от друг проучен обект, което доказва предположението, че тук е представена фаза от култура Галатин, непроучена в други селища[50].

3. Ако се проследят във времето характерните отличителни елементи на керамичния комплекс Ребърково-Джугера се установява следното:

— често срещащата се украса с цветни пастозни бои, вероятно продължение на установилата се в III и IV фаза на култура Криводол-Сълкуца традиция в селищата Сълкуца IV, Херкулан II, III и Галатин-Чуката постепенно намалява, а в началото на ранната бронзова епоха почти напълно изчезва;

— в Ребърково не се среща украсата от врязани или издраскани триъгълници, която се среща в селищата Херкулан II, III и Галатин-Чуката и продължава развитието си през бронзовата епоха;

— подобно развитие се наблюдава и при лентестите дръжки с плоско сечение, прикрепени на ръба на устието и търбуха — в Ребърково те са малко и малки по размери, а в етапа Херкулан II—III — Галатин-Чуката и особено през ранната бронзова епоха размерите (височината), типовото разнообразие и количеството им се увеличават;

— класическите дръжки „шайбенхенкел", дали наименованието на хронологическия хоризонт в Долния и Среднодунавския район в Ребърково, на практика не се срещат, тъй както и в културите, непосредствено предхождащи шайбенхенкел хоризонта в Среднодунавския район;

— керамиката с шупли, приготвена с нетрадиционните за района опоснители — плява, черупки от миди и охлюви, варовик, се среща в малки количества в Ребърково, а в Галатин-Чуката се увеличава;

— последните две особености на керамиката от Ребърково-Джугера са характерни и за керамиката от Сълкуца III и Островул Сорбулуй. Следователно типологическите характеристики на керамиката от селището Ребърково-Джугера дават основание да се определи етапът на култура Галатин, засвидетелствуван тук като по-ранен от етапите Сълкуца IV и Херкулан II—III — Галатин — Чуката. Селището Ребърково-Джугера е вероятно едновременно или малко по-късно от селищата Сълкуца III и Островул Корбулуй, доколкото може да се съди по някои елементи на керамиката, които присъствуват в Ребърково и в хронологически по-късните селища и отсъствуват в Сълкуца III и Островул Корбулуй.

4. Местоположението на селището и видът на жилищата са поредното доказателство за ролята на настъпилите в началото на IV хил. пр. н. е. климатични изменения[51] в съпътствуващите и следващи ги етнокултурни трансформации, довели постепенно до разпадането на съществувалата в продължение на хилядолетие система от взаимносвързани енеолитни култури и до формирането на системата от взаимносвързани култури от ранната бронзова епоха.

В Ребърково-Джугера виждаме началото на развитието на основните характеризиращи елементи на керамиката на култура Галатин и свързаните с нея синхронни култури — съдовете с есовиден профил, лентестите дръжки, дръжките шайбенхенкел, украсяването на ръба на устието с ритмично повтарящи се отпечатани мотиви и т. н. Срещаме ги в твърде отдалечени една от друга култури, принадлежащи на племена, различаващи се и антропологически, и по вида на стопанството — например Хвалинска[52] и Рахмани[53]. Това е показател за увеличаване на контактите между племената, населяващи Европа, за начало на развитие на процес на уеднаквяване на технологичните характеристики на културите, чиито резултати се виждат ясно през бронзовата епоха.

[1] Х. Тодорова. Разкопки 6 м. Джугера край с. Ребърково, Врачански окръг — АОР за 1979, XXIV НАК 6 Пазарджик. С., 1979, 32—33. При разкопките от 1986 г. участвува и авторът. Дълга благодарност на д-р Х. Тодорова за предоставената ми възможност да публикувам материалите.

[2] Става дума за яма, частично покрита с деструкции от горяло жилище (Х. Тодорова, Ребърково, Врачанско — 1978, Дневник). И ямата, и жилището излизат извън рамките на сондажа и не са изцяло проучени. Описанието на ситуацията — яма, затворена частично от опожарена площадка (7), напомня много ситуацията, установена при разкопките от 1986 г.

[3] Изключение в това отношение е керамиката от раннонеолитното селище при Овчарово — Х. Тодорова и колектив. Овчарво. — РП, IX, 1983, 10—11.

[4] п. Георгиева. Материали от предходния период между каменномедната и бронзовата епоха от Северна България. — Археология, 1987, № 1, с. 2.

[5] Непубликувани материали от селището Негованци — Блато; В. Миков. Предисторическото селище до Криводол, Врачанско. — РП, I, 194, обр. 24; D. Berciu. Contributii la problemele neoliticului in Romania in lumina ultimelor cercetari, Bucuresti. 1961, fig. 90/10; 103/3; P. Georgieva. Die prahistorische Siedlung in der Gegend Cukata beim Dorf Galatin bei Vraca (Bulgarien). — Studia Praehistorica, 1988, № 9, Abb. 17: 1—2; P. Roman. Strukturanderungen des Endaneolithikums in Donau — Karpaten — Raum. — Dacia, XV, 1971, Abb. 6: 44; 18: 26—28; 19: 23; 32: 19; Д. Симоска, Бл. Китаноски, Й. Тодорович. Населбата Црнобуки и проблемот на истоимената култура во светлината на новите археолошки истражувања. — Macedonie acta archaeologica. Prilep, 1976, № 2, сл. 4.

[6] D. Berciu. Op. cit., fig. 95/3; 124/3.

[7] Ibidem, fig. 85/1—2; 89/1—3, 5, 26; 93/1—8, 10—11, 13; 98/4; 101/1—7, 14; 107/1—4, 11—12; 108/6; 112/1; 114/2—3, 6; 115/1—2; 116/1, 4, 7; 117/5; 123/1; P. Georgieva. Op. cit., Abb. 12: 1—2; 15: 5—6, 8; В. Миков. Цит. съч., обр. 20, 25, 26в, 28, 29а.

[8] P. Roman. Op. cit., Abb. 4: 2, 4—5; 6: 28, 34, 35, 38, 39; 2:41; 18: 16, 24; D. Berciu. Op. cit., fig. 121/1; 125/1; P. Georgieva. Op. cit., Abb. 17: 3—11; J. Todorovic. Die Grabung Hissar und ihre Verhaltnisse zum Aneolithikum und der fruhen Bronzezeit. — Archaeologia Iugoslavica, IV, T. II; Д. Симоска, Бл. Китаноски, Й. Тодорович. Цит. съч. Т. XI, I; М. Гарашанин, Др. Симоска. Контролни ископавања на Шуплевец и некои проблеми на групата Шуплевец — Бакарно гумно. — Macedoniae acta archaeologica, 2, 1976, Prilep. Т. III:3; V:20.

[9] J. Todorovic. Op. cit. T. II.

[10] D. Berciu. Op. cit., fig. 125/8.

[11] E. Tudor. Un aspect culturel post-gumelnitien decouvert dans la zone de collines de la Valachie. — Studii si cercetari de istorie veche si archeologie, 28, I, 1977, fig. 3: 8, 13—14.

[12] P. Roman. Op. cit., Abb. 4:12.

[13] D. Berciu. Op. cit., fig. 89/6, 25; 91/3; 96/3—5; 101/8, 13; 102/4; 107/6; 108/4; 112/2—3; 113/1, 3, 5; P. Georgieva. Op. cit., Abb. 12:3; В. Миков. Цит. съч., обр. 20, 25.

[14] P. Georgieva. Op. cit., Abb. 17:12, 15; D. Berciu. Op. cit., fig. 125: 6; Д. Симоска, Бл. Китаноски, Й. Тодорович. Цит. съч. Т. VIII: 1; М. Гарашанин, Др. Симоска. Цит. съч. Т. I: 1.

[15] P. Roman. Op. cit., Abb. 6: 12, 41; 18: 21; 26: 6.

[16] P. Georgieva. Op. cit., Abb. 17: 19.

[17] P. Roman. Op. cit., Abb. 20: 6; 27: 7; 28: 1; 31: 5; 36: 22.

[18] D. Berciu. Op. cit., fig. 84: 3; 89: 7; 94: 9; 98: 6; 99: 9; 110: 3; P. Georgieva. Op. cit., Abb. 12: 11—13; N. Tasic. Bubanj — Salcuta — Krivodol Kompleks. — Praistorija Jugoslavenskih zemalja, III, 1979. T. IX, 6—8; В. Миков. Цит. съч., обр. 30с, d.

[19] P. Roman. Op. cit., Abb. 2: 8, 44; 6: 99; 19: 13; 20: 18, 20; 22: 16; P. Georgieva. Op. cit., Abb. 17: 17; 19: 20; Д. Симоска, Бл. Китаноски, Й. Тодорович. Цит. съч. Т. XI: 3.

[20] P. Roman. Op. cit., Abb. 5: 5, 11; 7: 2.

[21] Ibidem, Abb. 4: 21; 19: 4, 28; 22: 19; 30: 8; 41: 13; P. Georgieva. Op. cit., Abb. 17: 23; 18: 7—8, 10, 13—15.

[22] P. Roman. Op. cit., Abb. 3: 1; 41: 13; 22: 19; 26: 10.

[23] Ibidem, Abb. 6: 62, 72; 26: 7; P. Georgieva. Op. cit., Abb. 19: 3; Д. Симоска, Бл. Китаноски, Й. Тодорович. Цит. съч. Т. VII.

[24] D. Berciu. Op. cit., fig. 102:7; 105:1; 106:1; В. Миков. Цит. съч., обр. 29.

[25] P. Roman. Op. cit., Abb. 20: 10, 24; 26: 10; 28: 3; 31: 1—2, 4, 7, 9—11, 14—15, 19—20; 32: 4—6; P. Georgieva. Op. cit., Abb. 19: 3, 5, 13; П. Георгиева. Цит. съч., обр. 2: 19.

[26] Непубликувани материали от селището Негованци — Блато.

[27] P. Roman. Op. cit., Abb. 6: 47; 8: 8, 41, 54; M. Simon. Asezarea salcut eana de la ostrovul Corbului, jud. Mehedinti. — Studii si cercetari de istorie veche si arheologie, 2, 40, 1989, 142—143.

[28] P. Roman. Op. cit., Abb. 4: 11; 20: 12; 21; 1; 27: 17; 31: 4, 14; 33: 3; 39: 4; 41: 9; J. Todorovic. Op. cit., t. III; Д. Симоска, Бл. Китаноски, Й. Тодорович. Цит. съч. Т. III: 6.

[29] D. Berciu. Op. cit., fig. 148: 5—6; St. Cohadziev. Ausgrabungen an der Prahistorischen Siedlung beim Dorf Djakovo, Kreis Kjustendil. — Studia Praehistorica, 1984, № 7, Abb. 18: 2; В. Миков, Н. Джамбазов. Деветашката пещера. С., 1960, обр. 72, 6.

[30] P. Georgieva. Op. cit., Abb. 21: 10; N. Tasic. Op. cit., t. XI: 3; P. Roman. Op. cit., Abb. 24: 3; 36: 16, 18, 21, 23; 39: 7, 9.

[31] D. Berciu. Op. cit., fig. 91:2; В. Миков, Н. Джамбазов. Цит. съч., обр. 51а.

[32] P. Georgieva. Op. cit., Abb. 12: 5; В. Миков. Цит. съч., обр. 36в.

[33] Д. Симоска, Бл. Китаноски, Й. Тодорович. Цит. съч., сл. 5, XIII.

[34] Материалите от Пеклюк се съхраняват във фонда на Музея за история на София; Tasic. Op. cit., t. XII, 4 a-b.

[35] П. Георгиева. Цит. съч., с. 2.

[36] P. Georgieva. Op. cit., Abb. 14: 3, 7.

[37] Д. Симоска, Бл. Китаноски, Й. Тодорович. Цит. съч., т. III, 2.

[38] D. Berciu. Op. cit., fig. 110: 1; 102: 3.

[39] E. Tudor. Op. cit., 7: 5—7.

[40] П. Георгиева. Цит. съч., 2—3.

[41] P. Georgieva. Op. cit., Abb. 20 : 4.

[42] P. Georgieva. Periodization of the Krivodol—Salcuta—Bubanj Culture. — In Vinca and Its World, Beograd, 1990, 169.

[43] Б. Николов. Криводол — древни култури, 1984, 55, 61; P. Georgieva. Die prahistorische Siedlung in der. . ., Abb. 13 : 7; 15 : 2, 4, 6.

[44] Ibidem, Abb. 14:2.

[45] P. Roman. Op. cit., Abb. 2: 14; 6: 103; 19: 24—26; 20 : 19; 24 : 5, 25; 27; 14; 37 : 13; P. Georgieva. Op. cit., Abb. 21 : 7, 9.

[46] Ibidem, Abb. 27 : 12—14; 28 : 1—17; П. Георгиева. Цит. съч., 4—5, обр. 5 : 1—9, 11—12.

[47] М. Гарашанин, Д. Симоска. . . Цит. съч., т. 13, 117, 8, III 10, VII 24, 25, VIII 28а; Д. Симоска, Бл. Китаноски, Й. Тодорович. Цит. съч., сл. 8.

[48] P. Georgieva. Op. cit., Abb. 17: 19—21; 19: 11; P. Roman. Op. cit., Abb. 25.

[49] B. Jovanovic. Stepska kultura u eneolitskom periodu Jugoslavie. — Praistoria Jugoslavenskih zemalja, III, Beograd, 1979, 381, 388—389.

[50] П. Георгиева. Цит. съч., 9—10.

[51] Е. Божилова. Палеоекологични условия и промени на растителността в Източна и Югозападна България през последните 15 000 години. Дисертация за получаване на научната степен доктор на биологическите науки. С., 1986, с. 271.

[52] С. Агапов, И. Васильев, В. Пестрикова. Хвальенский энеолитический могильник. Саратов, 1990.

[53] H.-J. Weisshaar. Das Spate Neolithikum und das Chalkolithikum. Pevkania—Magula I, BAM, 28, Bonn, 1989.

Recherches sur un habitat de la période de transition du énéolithique à l'âge du bronze, près du village de Rebărkovo dans la région de Vraca

P. GEORGIEVA

(Résumé)

L'article presente les resultats sur l'habitat en question, affectuees en 1978 et en 1986. L'habitat est le plus probablement a un niveau. Les habitations sont ensevelies en partie. Leurs parois sont faites de plaques de pierre et d'argile melangee avec de la glume. L'analyse des materiaux decouverts pendant les fouilles permet de conclure qu'il s'agit d'une des phases les plus recentes du developpement de la culture Galatin. Typique de la ceramique de cette phase est ce qui suit: grande diversite des additions utilisees: sable, chamotte, cendre, glume, coquilles broyees; presence de formes caracteristiques de la culture Krivodol — Salcuta; recipients a profil an S; anses en forme de ruban; anses depassant legerement le bord de l'embouchure; decor en relief sur les anses et les parois des recipients (le prototype des anses „schelbenhenkel"); decor incise et grae, combine avec des pates colorantes; decor peint au graphite.

Dans deux des habitations, on a retrouve des amas d'outils de ceramique et des objets semifabriques.

Ранновизантийска базилика при с. Крамолин, Ловешка област

АТАНАС МИЛЧЕВ, КИНА КОЙЧЕВА, ПАВЛИН ДИМИТРОВ

Землището на село Крамолин попада във важен в историко-географско отношение район (обр. 1). Долното поречие на р. Росица и нейните притоци са осигурявали не само плодородна земя и изобилие на вода. Долината на реката е направлявала важно отклонение от главния път Нове — Августа Траяна, водещо към презбалканския Русалийски проход[1]. Тук е минавал и пътят Никополис ад Иструм — Мелта[2]. Близостта на тези антични центрове, на Павликени, Бутово и Хотница, а по-късно и на средновековната столица Търнов, приобщава землището към район със съществено значение в историческото развитие на страната. Не е случайно, че теренните наблюдения показват богати останки от всички епохи[3]. Три епиграфски паметника от II в. са въвели името на селото в научната литература[4]. Споменатият „актор" в посветителния надпис върху оброчна плочка на тракийски конник насочва към съществувала тук римска вила[5].

Първите археологически разкопки край с. Крамолин бяха предприети през 1984 г.[6] Местността Градът, обект на проучванията, се откроява като естествено възвишение на 3 км югоизточно от селото. Върхът му представлява каменисто плато, защитено с висок скален венец, попадащо в сектор I на планквадратната мрежа на терена. Тук бяха открити останки от укрепен комплекс — цитадела, свързана със селището от XII — XIV в.[7] (обр. 2). Северозападният склон на местността (Сект. II) на юг е ограничен от скален откос. Според данните от проучени участъци, долната граница на живота тук се определя стратиграфски към IV—III в. пр. н. е. Следи от укрепителна дейност през доримския период и първата половина на I хил. от н. е. не бяха установени. По западната периферия на склона се проследяват останки от крепостни съоръжения, свързани с два периода на изграждане: VI и XII—XIV в. Местността е била обитавана и през ранното средновековие, в периода от края на IX—XI в.[8]

В най-високата югоизточна част на сект. II се откриват останките от голяма църковна постройка — базилика (обр. 3). Стратиграфията, както и целостта на зидовете са нарушени при вкопаването на гробовете от средновековния некропол и малката църковна постройка-параклис към него, датирани

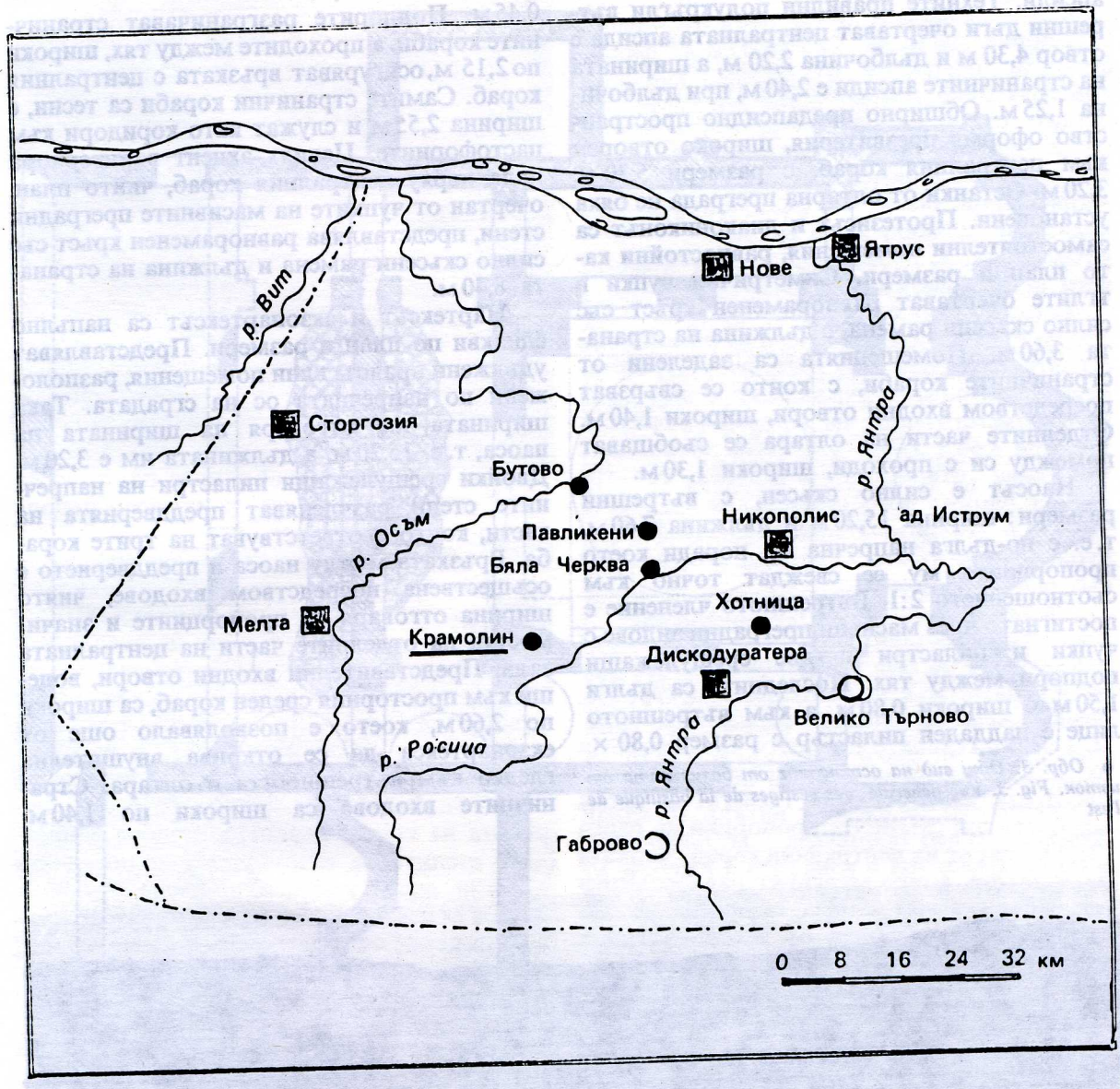

1

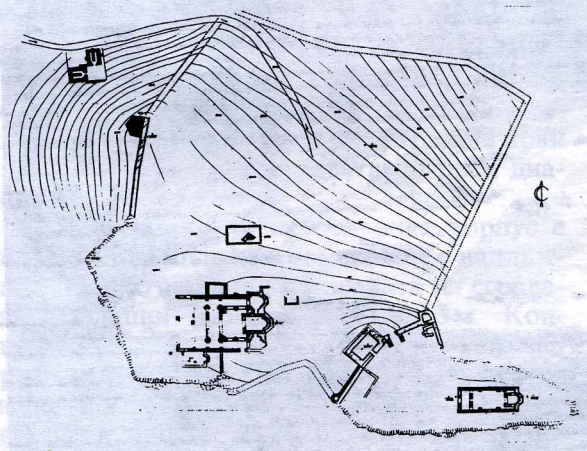

2

• *Обр. 1. Схема на района на с. Крамолин. Fig. 1. Schéma de la région du village de Kramolin*

• *Обр. 2. Общ план на разкритите останки на м. Градът при село Крамолин. Fig. 2. Plan général des vestiges mis au jour dans le lieu-dit Grădat près du village Kramolin*

към XII—XIV в. Останките са обезличени до известна степен от дългогодишната обработка на местността в близкото минало и от иманярски изкопи. Фактори, съдействували на ерозионния процес, са също скалната основа и големият наклон.

Възстановка на плана и конструктивните елементи на базиликата

В плана на базиликата се налагат скъсените пропорции. Тя е трикорабна, триапсидна, с нартекс и екзонартекс, а за удължаването на основния корпус допринася и дворното пространство на запад. Така общите размери по външните очертания са 29,50 м дължина и ширина 17,20 м (обр. 4).

Триделният олтар, подчертан с по-големите си размери в обема на сградата, на изток завършва с три тристенни отвън

апсиди. Техните правилни полукръгли вътрешни дъги очертават централната апсида с отвор 4,30 м и дълбочина 2,20 м, а ширината на страничните апсиди е 2,40 м, при дълбочина 1,25 м. Обширно предапсидно пространство оформя презвитерия, широко отворен към централния кораб, с размери 5,30 × 3,20 м. Останки от олтарна преграда не бяха установени. Протезисът и диакониконът са самостоятелни помещения, равностойни като план и размери. Симетрични чупки в ъглите очертават равнораменен кръст със силно скъсени рамена, с дължина на страната 3,60 м. Помещенията са заделени от страничните кораби, с които се свързват посредством входни отвори, широки 1,40 м. Отделните части на олтара се съобщават помежду си с проходи, широки 1,30 м.

Наосът е силно скъсен, с вътрешни размери: ширина 15,20 м и дължина 7,60 м, т. е. с по-дълга напречна ос, поради което пропорциите му се свеждат точно към съотношението 2:1. Вътрешното членение е постигнато чрез масивни преградни зидове с чупки и пиластри и две срещулежащи подпори между тях. Последните са дълги 1,50 м и широки 0,80 м, а към вътрешното лице е наддаден пиластър с размер 0,80 × 0,45 м. Подпорите разграничават страничните кораби, а проходите между тях, широки по 2,15 м, осигуряват връзката с централния кораб. Самите странични кораби са тесни, с ширина 2,55 м и служат като коридори към пастофориите. Целият акцент в интериора пада върху централния кораб, чийто план, очертан от чупките на масивните преградни стени, представлява равнораменен кръст със силно скъсени рамена и дължина на страната 8,40 м.

Нартексът и екзонартексът са напълно еднакви по план и размери. Представляват удължени правоъгълни помещения, разположени по напречната ос на сградата. Така ширината им отговаря на ширината на наоса, т. е. 15,20 м, а дължината им е 3,20 м. Двойки срещулежащи пиластри на напречните стени разчленяват преддверията на части, които съответстват на трите кораба. Връзката между наоса и преддверието е осъществена посредством входове, чиято ширина отговаря на пропорциите и значимостта на отделните части на централната зала. Представителни входни отвори, водещи към просторния среден кораб, са широки по 2,60 м, което е позволявало още от екзонартекса да се открива внушителна гледка към вътрешността и олтара. Страничните входове са широки по 1,40 м.

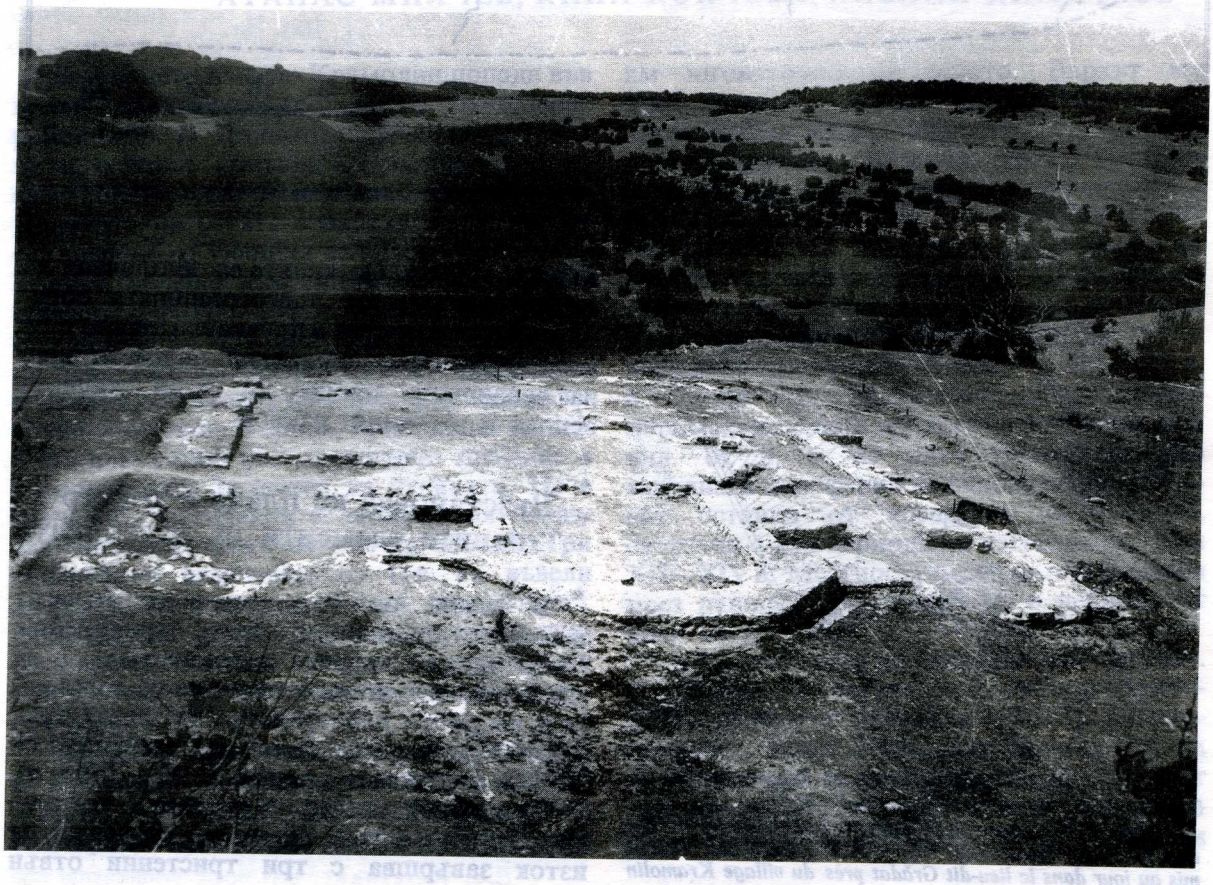

• *Обр. 3. Общ вид на останките от базиликата от изток. Fig. 3. Vue générale des vestiges de la basilique de l'est*

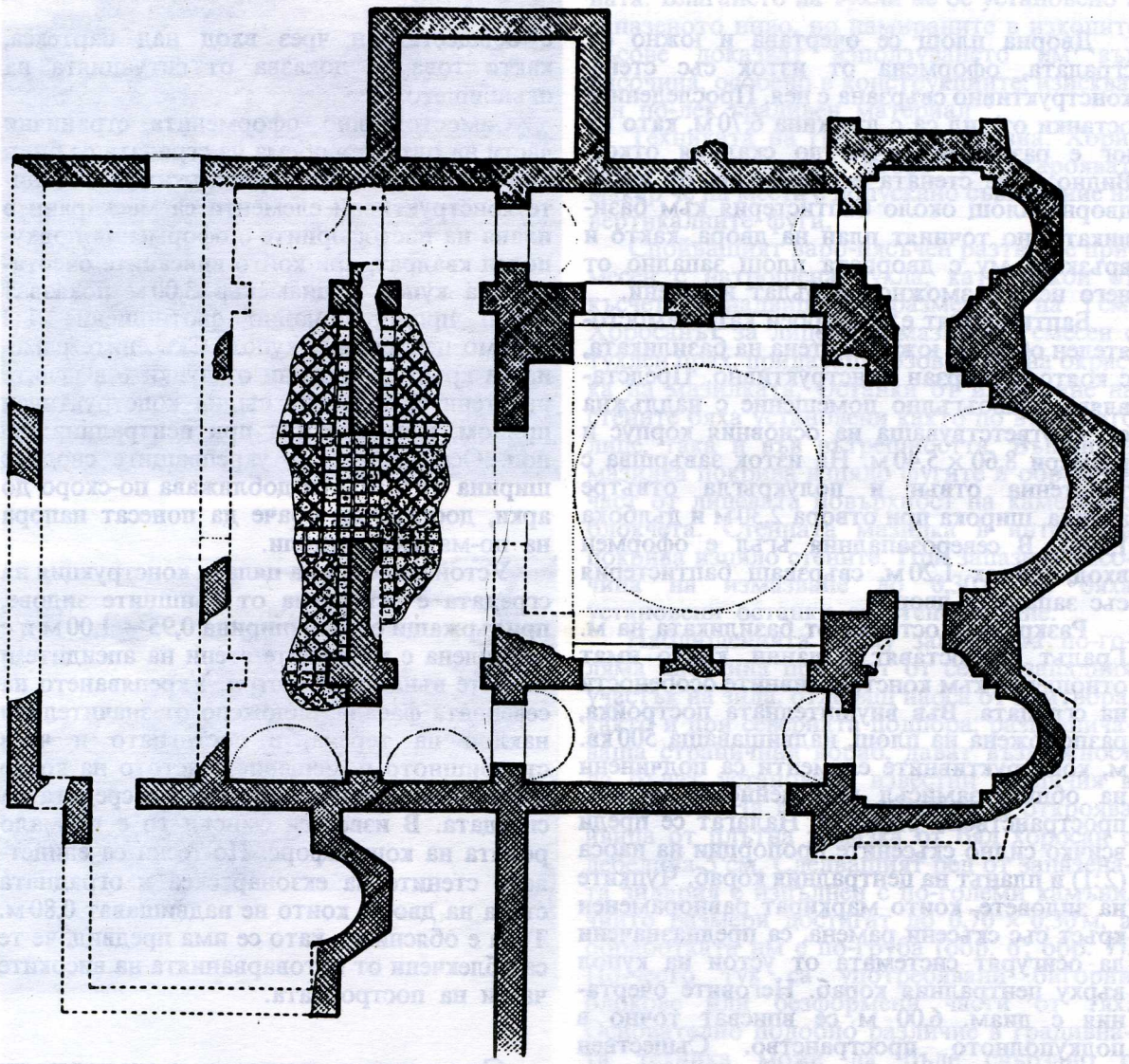

4

• *Обр. 4. План на базиликата. Fig. 4. Plan de la basilique*

По-ниското подово ниво на екзонартекса е наложило оформянето на стъпало, високо 0,20 м, при връзката му с нартекса.

Достъпът до централната зала и олтара е осигурен и чрез малък страничен вход от юг, широк 1,40 м. Разположен е в източния край на южния кораб, непосредствено пред диаконикона.

До северния зид на основния корпус е долепено правоъгълно помещение с надлъжна ос, ориентирана по дължината на сградата и външни размери 6,50 × 3,95 м. Конструктивната връзка помежду им показва предварителен замисъл на плана и едновременното им изграждане. Ситуацията и размерите определят предназначението на това помещение като място, където е била развита стълба към емпорията, най-вероятно към онази част от нея, която е минавала над притвора. Пристройката няма директна връзка с партера. При състоянието на разкритите зидове не е възможно да се уточни външният подход към стълбищното помещение.

Към западната фасада на базиликата е оформен малък двор. Проследяването на запазените части от оградната стена показва, че тя очертава правоъгълно пространство, чиято ширина отговаря на ширината на сградата и има дължина 4,20 м. Незначителното увеличаване на ширината, която е 15,60 м, се дължи на по-тънкия ограден зид, чиято дебелина е намалена чрез отстъп към вътрешното лице. Плановото единство на дворната площ с основния корпус е подчертано от страничните зидове, които представляват продължение на стените на базиликата. Подходът към вътрешността на двора се установява от север, с вход, широк 1,40 м. Наличието на друг, по-голям вход от запад, както и вход към екзонартекса, могат да бъдат само логически осмислени от главната линия на достъп във вътрешността на базиликата.

Дворна площ се очертава и южно от сградата, оформена от изток със стена, конструктивно свързана с нея. Проследените останки от зид са с дължина 6,70 м, като на юг е разрушен почти до скалния откос. Видно е, че стената е ограждала от изток дворна площ около баптистерия към базиликата, но точният план на двора, както и връзката му с дворната площ западно от него не е възможно да бъдат изяснени.

Баптистерият е пристроен като самостоятелен обем до южната стена на базиликата, с която е свързан конструктивно. Представлява правоъгълно помещение с надлъжна ос, съответстваща на основния корпус и размери 8,60 × 5,40 м. На изток завършва с тристенна отвън и полукръгла отвътре апсида, широка при отвора 2,30 м и дълбока 1,30 м. В северозападния ъгъл е оформен вход, широк 1,20 м, свързващ баптистерия със западния двор.

Разкритите останки от базиликата на м. Градът предоставят и данни, които имат отношение към конструктивните особености на сградата. Във внушителната постройка, разположена на площ, надвишаваща 500 кв. м, конструктивните елементи са подчинени на общия замисъл при нейното обемно-пространствено решение. Налагат се преди всичко силно скъсените пропорции на наоса (2:1) и планът на централния кораб. Чупките на зидовете, които маркират равнораменен кръст със скъсени рамена, са предназначени да осигурят системата от устои на купол върху централния кораб. Неговите очертания с диам. 6,00 м се вписват точно в подкуполното пространство. Съществен конструктивен елемент се явяват тесните цилиндрични сводове, подсигурени от рамената на кръста, широки 1,25 м. Те заграждат купола от четири страни, поемайки натиска му. Същевременно те отделят двойната аркада към страничните кораби. В цялата вътрешност липсва моцолитна преградна стена. Зидовете, предназначени да разделят отделните вътрешнопространствени елементи, стъпват върху самостоятелна основа. Те фактически очертават линията на подпорите, подчертаващи базиликалния тип на сградата. Масивните устои сполучливо са разчупени чрез чупки и пиластри, съчетавайки конструктивното предназначение с организацията на пространството, съответстваща на символиката в църковния церемониал[9]. Като елемент от конструктивно естество, те са осигурявали засводяването на тесните странични кораби и преддверията. Техните размери позволяват оформянето на галериен етаж, за чиято устойчивост е въведен и пиластърът към свободностоящите подпори. Емпорията е обрамчвала от три страни централния кораб, а достъпът до нея е осъществяван чрез вход над нартекса, както това се доказва от ситуацията на стълбището.

Самостоятелно оформените странични части на олтара в обема на сградата са били подчертани със слепи куполи-калоти. Техните конструктивни елементи са маскирани в плана на пастофориите с оформения подкуполен квадрат, при който вписаните очертания на купол с диаметър 3,00 м показват точно пропорционално съотношение 1:2 спрямо централния купол. Скъсените рамена на кръста, очертани от чупките в ъглите на стените, доказват същия конструктивен прийом, използуван и при централния купол. Осигурената за укрепващите сводове ширина от 0,30 м ги доближава по-скоро до арки, достатъчни обаче да понесат напора на по-малките куполи.

Устойчивостта на цялата конструкция на сградата е осигурена от външните зидове, придържащи се към ширина 0,95 — 1,00 м и е подсилена с масивните стени на апсидите и техните външни пиластри. Укрепяването на северната фасада, наложено от значителния наклон на терена, е постигнато и чрез стълбищното помещение, мястото на което е сполучливо подбрано почти в средата на сградата. В известен смисъл то е поемало ролята на контрафорс. По-тесни са единствено стените на екзонартекса и оградната стена на двори, които не надвишават 0,80 м. Това е обяснимо, като се има предвид, че те са облекчени от натоварванията на високите части на постройката.

Строителна техника и материали

Зидовете на базиликата са съхранени в различно състояние. На места те са напълно обезличени или се проследяват в субструкция, но преобладават участъците с височина, вариращa от 0,40 × до 1,10 м.

Основите на стените са вкопани в по-стар културен слой и са заложени за здравата скална основа на терена. Дълбочината на фундамента е в зависимост от наклона. При диаконикона вкопаването на основите е наложило изсичането на скалата по линия, очертаваща зида. При външния северен зид е използуван естественият релеф на материка, като вдлъбнатините са запълвани с дребни каменни отломъци и хоросан (обр. 5). Основите на вътрешните зидове са по-тесни от суперструкцията и са заливани с калов разтвор.

Основният строителен материал е камък, обработен в средно големи блокчета, със сравнително добре огладени лицеви повърхности. Размерите им варират между 0,25 и 0,40 м за ширината и 0,10 — 0,20 м за височи-

5

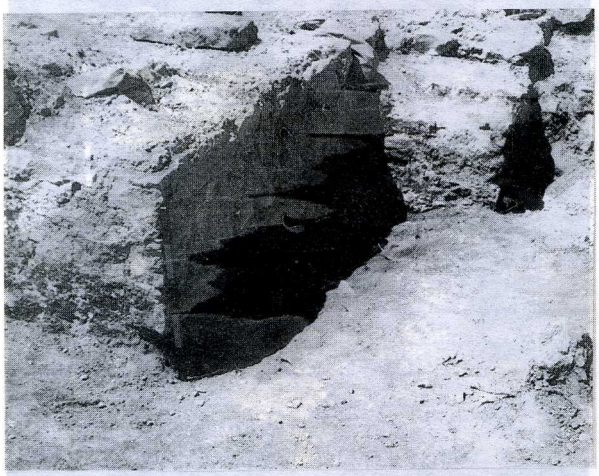

6

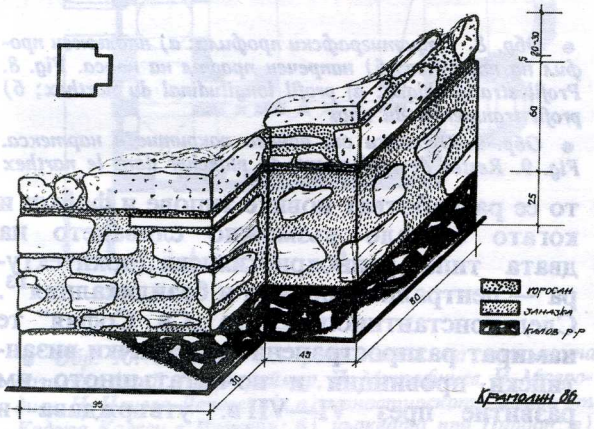

7

● *Обр. 5. Северният зид с основи вкопани в скалата. Fig. 5. Le mur nord, avec des fondation enfoncées dans le rocher*

● *Обр. 6. Част от северния преграден зид. Fig. 6. Partie du mur de séparation nord*

● *Обр. 7. Графичен изглед на северния подпорен зид. Fig. 7. Vue graphique du mur de soutènement nord*

ната. Влагането на тухли не бе установено в запазеното ниво, но намираните в изкопите късове доказват използуването им във височина, особено в конструкциите, изискващи по-лек градивен материал[10].

Техниката на градеж е прецизна. Хоризонталните редове добре се открояват, макар че на места е допускано съвпадение на вертикалните фуги.

Спойващият варо-пясъчен разтвор е примесен с натрошена тухла, като някои от късчетата надвишават размерите на 1 см. Хоросанът за лицево обмазване е смесен с тухлен прах, придаващ розовочервена окраска на мазилката. Останки от измазване на стените бяха установени както по външното лице, така и във вътрешността. Външната мазилка покрива изцяло фугите и обрамчва част от лицевата повърхност на каменните блокчета. Стенната мазилка в интериора покрива изцяло стените. При запазена височина на измазване до 0,30 м не бяха установени останки от стенописване.

Наблюденията върху запазената по-голяма височина при част от северозападния участък на зида, отделящ наоса от притвора, както и при северната подпора, разграничаваща страничния кораб, дават възможност да бъдат установени известни различия в зидарията. На височина 0,60 м се откроява ивица от плътна замазка от бял хоросан с дебелина 5 см. Следващият ред от запазената зидария е изпълнен с по-големи камъни, чиито размери достигат до 0,70 × 0,30 м, а обработката им е по-груба (обр. 6; обр. 7). По-често тук са употребявани бигорни блокове или безформени части от тях. Основателно подобно различие в градивната техника може да бъде свързано с извършено преустройство, имащо отношение към строителната история на сградата.

По-убедителни аргументи относно разграничаването на два строителни периода предоставят наблюденията върху участъците със запазено подово покритие. Те доказват наличието на две нива, разграничени от плътен обгорял слой, съдържащ пепел, въглени и дребни строителни рушевини, чиято дебелина достига 15—20 см (обр. 8 а, б). Долното (I) ниво е запазено в незначителни участъци в северния дял на притвора, където се проследява тухлена настилка върху трамбована глина. Нивото твърде отчетливо е очертано от запазената лицева стенна мазилка, изпълнена от фина хоросанова смес, по която личат следи от опожаряване. Старателното обмазване в основата, със заоблен ръб, очертава връзката на мазилката с подовото покритие, което е унищожено вследствие на пожара, на който е била подложена сградата.

Горното (II) подово ниво е от тухлено

покритие върху дебела 7 см хоросанова подложка, която покрива обгорелия слой. Отчасти съхранената настилка или отпечатъците от тухлите върху мокрия хоросан, открити в притвора, очертават сложно оформена настилка с преднамерено подчертан декоративен ефект (обр. 9; обр. 4). За целта са използувани квадратни тухли, половинки от тях, както и триъгълни сегменти. Тухлите са от два формата: едните са с дължина на страната 0,32 м, а другите са по-големи, с размер 0,45 м. Ефектът е постигнат от раздвижената линия при подреждането и различното съчетание на формите. Така например в преддверията очертанията на стените са обрамчени с бордюр, допълващ вложения замисъл за членение на помещенията. Оформените по този начин пана са попълнени от наредени по диагонал тухли. В нартекса допълнителен бордюр очертава стъпалото и линията на подхода към централния вход. Подстъпът към него е подчертан с пано от диагонално подредени тухли. Подобен способ на подреждане е приложен вероятно и при подовото покритие на олтара, доколкото може да се съди по зле съхранените останки.

Архитектурен тип и датировка

Базиликата при с. Крамолин представлява интересен архитектурен паметник, доказващ значителни достижения в строителното изкуство. Всички планови елементи сполучливо са съчетани като пропорции, свързват се в стройна композиция на интериора, придават внушителен вид на обемно-фасадното решение. Независимо от предназначението, било то функционално или конструктивно, отделните части се налагат с точната си симетрия. Допълнени със старателната строителна техника, те подчертават връзката на постройката с разцвета на ранновизантийското културно строителство. Към този период насочват убедително наложилата се тристенна форма на всички апсиди, в т. ч. и на баптистерия, сложният триделен олтар, разчлененият притвор, галерийният етаж, които са предпочитани архитектурни форми на културните сгради от VI в. по нашите земи[11]. Съществен белег се явява и баптистерият, чиято конструктивна връзка с основния корпус определя като долна хронологическа граница втората половина на VI в.[12] От друга страна, анализът на плана и податките за конструктивните елементи причисляват сградата към куполните базилики, дават основание нейното място да бъде потърсено сред паметниците от ранния период на византийската архитектура, кога-

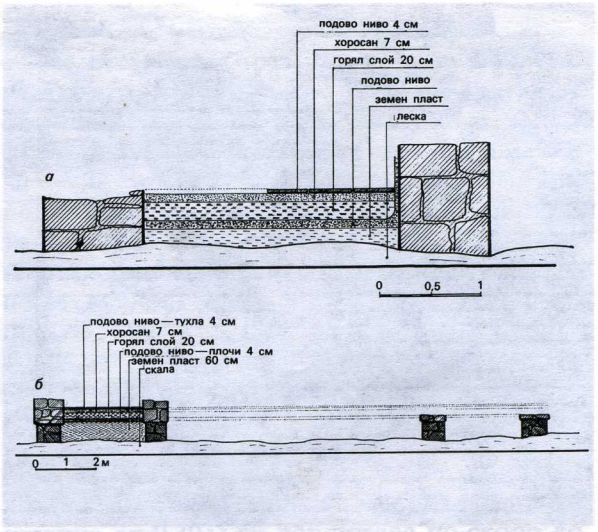

8

9

● *Обр. 8. Стратиграфски профили: а) надлъжен профил на нартекса; б) напречен профил на наоса. Fig. 8. Profil stratigrahique: a) profil longitudinal du narthex; б) profil transversal du naos*

● *Обр. 9. Останки от подово покритие в нартекса. Fig. 9. Restes de revêtement du plancher dans le narthex*

то се разработват новите типове и форми и когато станало възможно сливането на двата типа раннохристиянска архитектура — централнокуполния и базиликалния[13]. След константинополската „Св. София" те намират разпространение във всички византийски провинции и по-нататъшното им развитие през VI—VII в. утвърждава и кръстокуполната черква[14].

Основните елементи на куполната базилика, каквито са куполният отвор, засводените кораби, масивните подпори, прониквали продължително в църковното строителство на целия християнски свят от началото на V в.[15] Тук те са съчетани в една

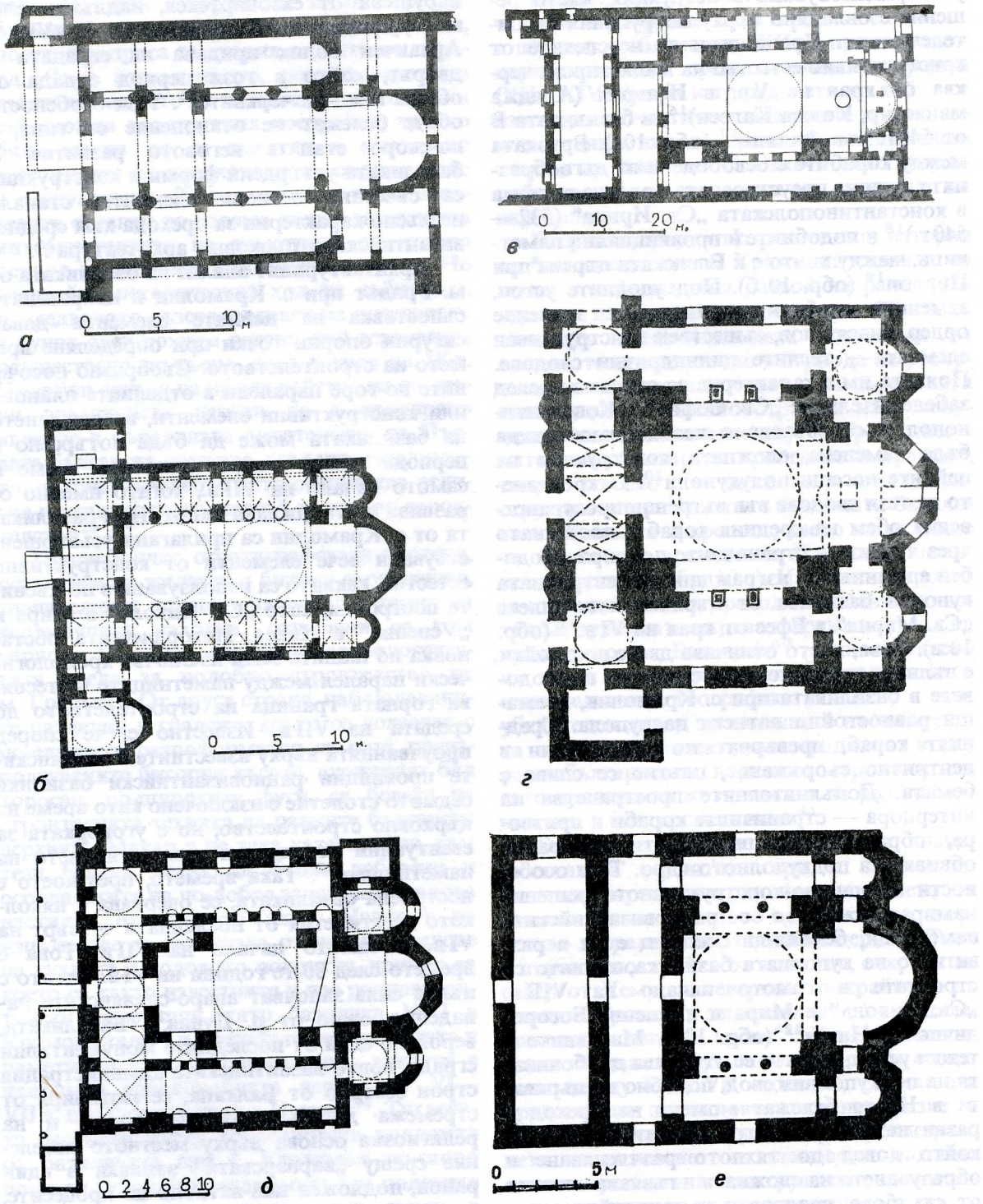

10

• *Обр. 10. Образци от развитието на куполната базилика (по Р. Краутхаймер, П. Мутафчиев, Н. Мавродиев, Н. Чанева-Дечевска); а) манастирската църква от Коджа Калеси в Исварня; б) църквата при Пирдоп; в) централната базилика от комплекса „Св. Мария" в Ефес; г) църквата „Успение Богородично" в Никея; д) църквата „Св. София" в Солун; е) базиликата в Ловешката крепост. Fig. 10. Modèles de l'évolution de la basilique à coupole (d'après R. Krautheimer, P. Mutafčiev, N. Mavrodinov, N. Čaneva-Dečevska); l'église du monastère de Koca Kalesi en Isaurie; б) l'église près de Pirdop; в) la basilique centrale du complexe „Sainte-Marie" à Ephèse; г) l'église de „La Dormition" à Nicée; д) l'église „Sainte-Sofia" à Thessalonique; е) la basilique dans la forteresse de Loveč*

усъвършенствувана конструкция, чието решение е овладяно върху натрупания строителен опит. Преодолени са неуспехите от конструктивно естество на манастирска черква от края на V в. в Исаврия (Аладжа манастир, Коджа Калеси)[16], и базиликата В от 540 г. във Филипи[17] (обр. 10а). Връзката между корабите е освободена от дъгообразните арки на преустроената орделна система в константинополската „Св. Ирина" (532—540 г.)[18] и подобните й провинциални паметници, между които е и Еленската църква при Пирдоп[19] (обр. 10 б). Подкуполните устои, заменили загубилия първичното си значение ордер, внасят нов, съществен конструктивен елемент — тесните цилиндрични сводове. Появата им е характерна за строежите след забележителната „Св. София" в Константинопол и се свързва с необходимостта да бъде заменена сложната конструкция на нейните носещи полукуполи[20]. Откроването на тези сводове във вътрешнопространствения обем на средния кораб е постигнато чрез чупките в страничните подпори. Подобен е начинът на изграждане на централната куполна базилика от църковния комплекс „Св. Мария" в Ефес от края на VI в.[21] (обр. 10 в). Това, което отличава двете постройки, е пълната четирипосочна симетрия на сводовете в базиликата при с. Крамолин, поемащи равностойно натиска на купола. Средният кораб, превърнат по този начин в центрично съоръжение, плътно се слива с бемата. Допълнителните пространства на интериора — страничните кораби и притвора, образуват външна, почти квадратна обвивка на подкуполното ядро. Тези особености в планово-конструктивното решение намират сходство с ранновизантийските паметници, бележещи следващ етап в развитието на куполната базилика, каквито са строените в самото начало на VIII в. „Св. Никола" в Мира и „Успение Богородично" в Никея[22] (обр. 10 г). Масивните и тежки устои, в които се откроява дълбочината на подкуполния свод, подобно на църквата в Никея бележат момент на преход в развитието на конструктивните елементи, който довел до тяхното разчленяване и образуването на сложната и гъвкава система от стълбове, сводове и вътрешни помещения, характерни за „Св. София" в Солун от началото на VIII в., типичен представител на прехода към кръстокуполната черква[23] (обр. 10 д). Сходството с никейската „Успение" и солунската „Св. София" се наблюдава и в замисъла на плана при триделния олтар, където в пастфорите са заложени елементите на подкуполния квадрат и четири симетрични арки.

Типичната центрична схема на тези постройки в базиликата при с. Крамолин е нарушена от екзонартекса, надлъжен елемент, присъщ на базиликите от V—VI в.[24] Архаичен облик придава на сградата и дворът, който в този период отпада от общия план на черквите[25]. Тези особености обаче бележат не отклонение от типа, а по-скоро етап в неговото развитие. В базиликата утвърдени форми и конструкции са съчетани с нови елементи, станали по-късно характерни за прехода към средновизантийската църковна архитектура[26].

Архитектурният анализ на базиликата от м. Градът при с. Крамолин и направената съпоставка на нейните елементи дават сигурни опорни точки при определяне времето на строителството. Съобразно посочените по-горе паралели в отделните планови или конструктивни елементи, изграждането на базиликата може да бъде потърсено в периода между следюстинианово време и самото начало на VII в., когато именно се развива и утвърждава типът. При базиликата от с. Крамолин са прилагани усъвършенствувани вече елементи от конструктивно естество, каквито са използувани в по-късните постройки, като „Св. Никола" в Мира и „Успение" в Никея. Историческата обстановка по нашите земи изключва хронологически паралел между паметниците и стеснява горната граница на строителството до средата на VII в. Известно е, че според проучванията върху известните в балканските провинции ранновизантийски базилики седмото столетие е изключено като време на църковно строителство, но с уговорката за евентуални неточности при датирането на паметниците[27]. Така времето, през което е построена базиликата, се очертава в няколкото десетилетия от последната четвърт на VI в. и самото начало на VII в. Това е времето след 80-те години на VI в., когато с пълна сила започват аваро-славянските нападения южно от р. Дунав[28]. Базиликата, вероятно една от последните монументални сгради, които византийската администрация строи северно от Балкана, се мотивира от стремежа да бъде въздействувано и на религиозна основа върху местното население срещу „варварската" заплаха в един район, подложен най-активно на процесите, застрашаващи устоите на империята. Не е случайно, че със строителството е потърсена реализация на такава постройка, в която ярко да бъдат изразени новите идеи във византийския храм, подчинени на алегоричното разбиране на всички архитектурни форми, символизиращи света, бога, човека, идеята за величието на всемира.

Включването на земите между Дунава и Балкана в границите на създадената през 681 г. българска държава може да определи крайната дата в съществуването на базили-

ката. Но тази историческа закономерност, отсъдила съвсем кратък живот на сградата, поставя въпроса за втория строителен период. Явно изграждането, разрушаването и възстановяването на значителната по обем и със сложна конструкция постройка, трудно биха могли да се вместят в няколкото десетилетия до окончателното опожаряване и разрушаване. Лошото състояние на запазените останки до голяма степен затруднява интерпретацията на паметника от втория период на неговата строителна история. Но следвайки историческия ход на събитията, последвалото възстановяване на останалата в руини след пожара черква, най-вероятно е осъществено по-късно, едва в края на IX в. Подобни случаи на преустройство на по-стари византийски църкви не е изолирано явление в църковната архитектура на Първата българска държава, след утвърждаването на християнството като официална религия и предприетото масово църковно строителство[29].

Преди всичко стратиграфската картина, останките от жилища и битови съоръжения, значителният подемен материал е превес на керамичните находки, отнасящи се към периода IX—XI в. определят археологическата среда за подобно строителство на м. Градът[30]. От друга страна, наблюдаваните различия в градежа, които се доказват с по-едрите и разноформатни камъни, преизползуваните бигорни късове, вложеният бял хоросан, по-широките фуги, са белези на строителната техника на ранните български черкви[31]. Макар и не така категорично, към тези белези могат да бъдат добавени и особеностите на по-добре запазената подова настилка от второто ниво. Начинът на изпълнение се различава от правите редове на тухлите в подовото покритие, пример за което са както известните у нас ранновизантийски паметници, като базилика № 1 в Крумово кале[32] и Еленската черква[33], така и паметници от други провинции, каквато е например еднокорабната черква от VI—VII в. на Царичин град в Илирик[34]. Тухлената настилка върху хоросановата подложка от базиликата при с. Крамолин по-скоро повтаря художествения замисъл на подовите пана, изпълнени с плочи или тухли в черквите на Плиска[35], на Преслав[36], на манастирската черква от раннобългарския манастир при с. Равна[37].

Косвено доказателство за това, че окончателното разрушение на сградата е станало в период, по-близък до XII в., предоставя и параклисът към средновековния некропол (XII—XIV в.), при изграждането на който са използувани частично запазените и явно все още видими над повърхността стени, очертаващи презвитерия. С незначително преустройство, те са вградени в апсидата на параклиса.

Вторият период от строителната история на базиликата при с. Крамолин съвпада по време с най-активния развой на раннобългарската църковна архитектура (IX—X в), отговаря и на основната концепция на култовото строителство в периода на утвърждаване на християнството и на църковната институция, а именно стремеж към монументалния базиликален тип[38]. Сред известните раннобългарски християнски храмове, твърде голямо е сходството в плана, конструкциите и размерите с куполната базилика от Ловешката крепост, чието изграждане се отнася към времето на Първата българска държава[39] (обр. 10 е). На тази постройка се отрежда място в прехода от базиликалната към куполната църква в архитектурата на средновековна България[40]. Съпоставянето на двата паметника, които при това са в непосредствена географска близост, е нов, убедителен довод за влиянието на заварената местна архитектурна традиция върху раннобългарското църковно строителство, като причина за жизнеността на базиликалния тип в българските земи[41].

Основната дейност, определяща значимостта на откритата при с. Крамолин базилика произтича от мястото, което тя заема в провинциалното архитектурно творчество на ранния византийски период. Това е първата постройка от този тип, открита на север от Хемус, в северните покрайнини на диоцеза Тракия, в земи, значително отдалечени от столичния ареал[42]. Като самостоятелен вариант на куполните базилики, създавани между VI и VII столетие, тя допълва представата за типовото разнообразие и придобива важно значение при проследяването на развитието в планово-композиционните принципи и конструктивно-техническите прийоми, на взаимовлиянията в култовото строителство в пределите на Византийската империя.

[1] Ат. Милчев. Габрово и неговият окръг през праисторическата и античната епоха. — ГСУ ИФ, 1974, с. 376.

[2] Б. Геров. Северната граница на провинция Тракия. — ИАИ, 17, 1950, с. 21.

[3] Непубликувани материали за археологическата карта на Габровски окръг в Историческия музей — Габрово, Научен архив АК/1—6; Регистър на археологическите паметници в Габровски окръг. — Държавен вестник, бр. 74 от 1967 г.; Ив. Църов. Новооткрити бронзови средновековни кръстове — ГМСБ, 10, 1984, с. 56 сл.

[4] CIL, III, Supl. 12 420; E. Kalinka. Antike Denkmäler in Bulgarien. Wien, 1906, p. 315, No 400, Abb. 129; G. Kazarow. Denkmäler des Trakischen Reitergottes in Bulgarien. Budapest, 1938, p. 107, No 556, Abb. 285.

[5] Срв.: Б. Геров. Романизмът между Дунава и Балкана, II. — ГСУ ИФФ, 47, 1950/1952, с. 118. Най-вероятно имението е съществувало на м. Качица, където при обработка на земята се откриват архитектурно-строителни детайли, керамика, монети.

[6] Разкопки на авторите през 1984—1989 г., финансирани от Историческия музей в Габрово.

[7] Ат. Милчев, К. Койчева, П. Димитров. Принос към селищната мрежа на Търновската хора (под печат).

[8] Срв.: Археологически открития и разкопки в България (резюмета на доклади) за периода от 1984 до 1989 г.

[9] Всеобщая история архитектуры. Т. III. М.—Л., 1966, с. 25.

[10] Данни за традиции в тухлопроизводството доказват разкритите три пещи за строителна керамика в подножието на м. Градът. Вж.: Ат. Милчев, К. Койчева, П. Димитров. Производствен център за строителна керамика в Долна Мизия (под печат).

[11] Н. Чанева-Дечевска. Характерни черти на църквите в България през късноантичната епоха. — ИБИД, 29, 1974, с. 263.

[12] Н. Чанева-Дечевска. По въпроса за кръщелните в България. — ИСТИГА, 24, 1972, 233—236.

[13] Всеобщая история архитектуры..., 23—48; R. Krautheimer. Early Christian and Bizantine Arhitecture. New Jork, 1981, p. 268.

[14] R. Krautheimer. Op. cit., 297—315.

[15] Ibidem, p. 252.

[16] Ibidem, p. 258.

[17] Ibidem, p. 266. В. М. Полевой. Искусство Греции. Средные века. М., 1973, 38—40.

[18] Всеобщая история архитектуры..., с. 56.

[19] П. Мутафчиев. Еленската църква при Пирдоп. — ИБАД, 5, 1915, с. 57.

[20] R. Krautheimer. Op. cit., p. 268.

[21] Всеобщая история архитектуры..., с. 68.

[22] R. Krautheimer. Op. cit., 302—304.

[23] Ibidem, p. 306.

[24] Кратка история на българската архитектура. С., 1965, с. 48.

[25] Н. Мавродинов. Византийската архитектура. С., 1955, с. 114.

[26] R. Krautheimer. Op. cit., p. 310.

[27] Н. Чанева-Дечевска. Характерни черти на църквите в..., с. 262 и цит. лит.

[28] Д. Ангелов. Образуване на българската народност. С., 1971, с. 144.

[29] Н. Чанева-Дечевска. Църковната архитектура на Първата българска държава. С., 1984, с. 15 и цит. лит.

[30] Непубликувани материали. Стратиграфията на местността и находките ще бъдат публикувани допълнително.

[31] Н. Чанева-Дечевска. Църковната архитектура на..., с. 64.

[32] Д. Овчаров. Базилика № 1 при крепостта „Крумово кале" край Търговище. — Археология, 1970, № 3, с. 18 и сл., обр. 1.

[33] П. Мутафчиев. Цит. съч., с. 47, обр. 19—20.

[34] N. Duval et M. Jeremić. L'église „à une nef". Caričin grad, I. Collection de l'école Française de Rome, 75, 1984, p. 98. Fig. 115—117.

[35] Ст. Михайлов. Разкопки в Плиска през 1945—1947 г. — РП, 3, 1949, с. 192; Разкопки в Плиска през 1959—1961 г. — ИАИ, 26, 1963, с. 22 и сл.

[36] В. Иванова. Разкопки на Аврадака в Преслав. — РП, 3, 1949, с. 21 и сл.

[37] П. Георгиев. Манастирската църква край с. Равна, Провадийско. — ИНМВ, 21(36), 1985, с. 73.

[38] Н. Чанева-Дечевска. Църковната архитектура на..., с. 16 сл., с. 211.

[39] Й. Чангова. Базиликата в Ловешката крепост. — Археология, 1968, № 2, с. 41.

[40] Н. Чанева-Дечевска. Църковната архитектура на..., с. 58 сл. Фиг. 29.

[41] Пак там, с. 66.

[42] Н. Чанева-Дечевска. Старохристиянската и ранновизантийска базилика от IV—VI в. в България. — Археология, 1968, № 2, 13—26.

Une basilique byzantine récente près du village de Kramolin, dans la région de Loveč

AT. MILČEV, K. KOJČEVA, P. DIMITROV

(Résumé)

La basilique a été découverte pendant les fouilles archéologiques du lieu-dit Grădat, près du village de Kramolin (rég. de Loveč). Elle a des dimensions maximales de 29,50 × 17,20 m. Selon le plan et les données conservées des particularités de la construction, elle représente une basilique à coupole, trois nefs, narthex et exonarthex; à l'ouest et au sud se dessine l'espace de la cour.

Le naos est très raccourci (15,20 × 7,60 m). Des murs massifs séparent les étroites nefs latérales (larges de 2,55 m) de la nef centrale où se dessine la coupole qui a 6 m de diamètre. L'autel est composé de trois parties et se termine par trois absides à trois faces à l'extérieur dont les latérales sont soulignées dans le volume externe de l'édifice par des calottes (3 m de diamètre). Les parvis sont divisés en partis qui correspondent aux trois nefs.

A l'extrémité sud-ouest de la basilique est érigé un petit baptistère avec une abside à trois faces, relié avec la cour. Le plan de l'édifice comprend aussi le local d'un escalier jusqu'au mur nord, menant directement à l'étage des galeries.

Tous les éléments du plan sont très bien proportionnés et se lient harmonieusement avec la composition de l'intérieur, ce qui suggère un aspect imposant à l'ensemble de l'édifice. Indépendamment de leur destination, ils se distinguent par leur symétrie rigoureuse. En ajoutant la technique de construction précise, ils soulignent leur lien avec l'architecture des édifices de culte de l'époque byzantine récente. L'analyse architecturale de la basilique situe sa construction tout à fait à la fin du VIe et au début du VIIe siècle. L'incendie et la destruction de la basilique se rapportent au milieu du VIIe siècle.

Les observations sur les vestiges et la stratigraphie ont révélé une deuxième période de construction. Les travaux de restauration se rapportent à la période qui a suivi l'adoption officielle du christianisme par l'Etat bulgare (fin du IXe—Xe siècle).

La basilique nouvellement découverte près de Kramolin, est la première construction de ce type mise au jour au nord de l'Hemus, aux limites septentrionales du diocèse de Trace, territoires sensiblement éloignés de l'aréal de la capitale. Comme variante isolée des basiliques à coupole crées entre le VIe et le VIIIe siècle, elle vient compléter l'image de la diversité typologique et a une grande importance du point de vue de l'évolution des principes de la composition et des procédés technologiques, ainsi que par rapport aux influences réciproques dans le domaine de la construction d'édifices du culte dans les limites de l'Empire byzantin.

Водоснабдително съоръжение в крепостта Царевец

РАДКА АНЧЕВА

При археологически разкопки на южния склон на крепостта Царевец, главна крепост на столицата Търновград, се попадна на водоснабдително съоръжение, функционалното и планово решение на което представляват интерес. Това са първите и засега единствени археологически данни за каптаж, разкрит на територията на средновековна българска крепост от XIII—XIV в., изграден с цел да улови и насочи оттока от подземни води към водохранилище. Те предоставят възможност да се проследи цялостно конструкцията и технологическото му изпълнение, като се установи начинът на водохващане и отвеждането на част от водите от склона, посредством глинен тръбопровод, към водохранилището до южната крепостна стена (обр. 1).

Проучванията установиха, че изграждането на отделните елементи на водоснабдителното съоръжение е съобразено с наличните топографски и геоложки условия. За начина на разполагане и конструктивното им оформяне решаващо значение има видът и състоянието на водоизточника. По своя литоложки и тектонски строеж хълмът Царевец не е лишен от значително количество подземни води[1]. Те са фактор, който определя принципите на функциониране на водоснабдителното съоръжение и изграждането на отделните му части. Археологическите разкопки документират, че общата схема на водоснабдяването тук включва три съществени елемента: водовземно съоръжение, което каптира подземните води, водопровод и водохранилище, изграждането на което е единственият и най-рационален начин за регулиране на водния отток. Разкритите две водохранилища до южната крепостна стена са публикувани от Вълo Вълов, който допуска, че те „са били зареждани от водите на местен извор“[2]. Предмет на настоящото научно съобщение са другите две много важни и отговорни съоръжения в установената тук схема на водоснабдяване — водовземното съоръжение и водопроводът, разкрити при теренните проучвания северно от църква № 12, под пода на която е изградено едното водохранилище[3].

Водовземно съоръжение. Неговото изграждане е продиктувано от необходимостта за най-пълноценно водохващане на подземните води. Конструктивното му оформяне и осигуряването на филтрационната и статическа устойчивост е в зависимост от характера на терена. Хомогенният терен (утаечна глина) от гледна точка на свойствата, които притежава, определя хоризонталното му разполагане. Формата и размерите са продиктувани от наклона и направлението на подземния отток и от вида на водоизточника, който е с нисък дебит. Сезонните колебания на подземните води е съществен фактор, който оказва влияние при оразмеряването и устройството на водовземното съоръжение.

Археологическият материал сочи, че улавянето на водите е ставало посредством хоризонтално разположена събирателна шахта, която ги дренира. Тя е изсечена в скалата със специфична форма и пресича водоносния пласт. Дъното, което е на нивото на водоупорния пласт, има лек наклон от север на юг и няма следи от хоросаново покритие. То остава под постоянното ниво на подземните води. Стените ѝ са облицовани с еднолицеви, двуредови в ширина и височина градежи от дребни и средноголеми ломени камъни без спойка помежду си (обр. 2). Те играят ролята и на преходна филтърна зона. На тях им се придава такава форма, която осигурява движение на водния отток без откъсване от стените и така не се губи енергията на оттока.

Съществен елемент в схемата на съоръжението е вътрешната разпределителна стена, с посока север — юг, която разделя вътрешното пространство на два отточни канала (обр. 3а). Тя е градена от два реда камъни в ширина, без спойка между тях. Двата реда от градежа ѝ имат различна височина, като източният е по-нисък (обр. 3б). Височината на западния ред съответствува на височината на западната облицовъчна стена на шахтата (обр. 3в), а на източния — на височината на направения малък отстъп в източния облицовъчен зид. Археологическите данни и наблюдения потвърждават, че тук е имало място едно практично планиране, едно последователно изграждане на отделните елементи на водовземното съоръжение, при съвършено конкретна представа за завършеното цяло. Съоръжението е конструирано така, че да

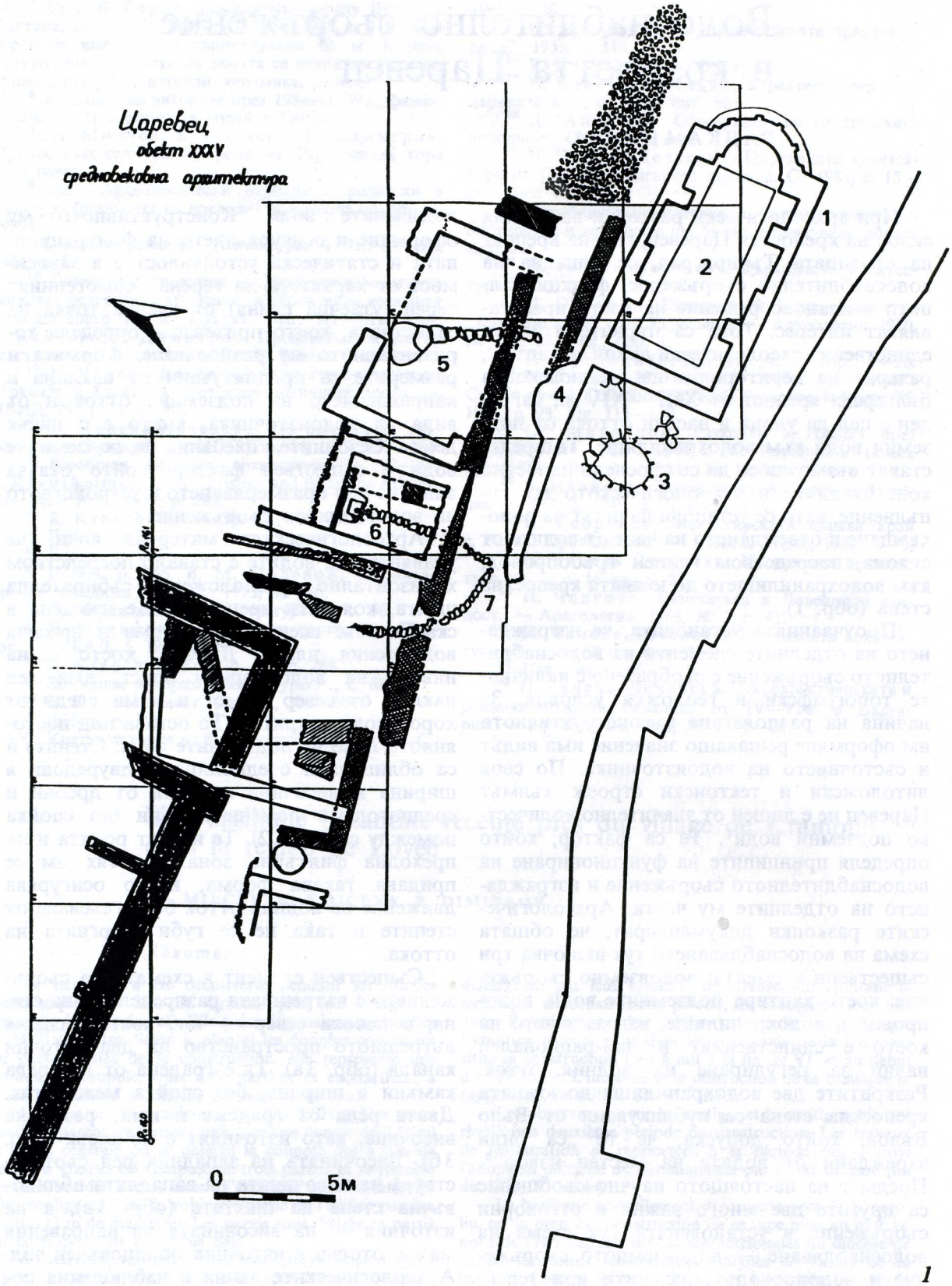

1

● *Обр. 1. Царевец. Средновековна архитектура и водоснабдителни съоръжения на обект XXXV. Fig. 1. Carevec. Architecture médiévale et installations hydrauliques du chantier XXXV*

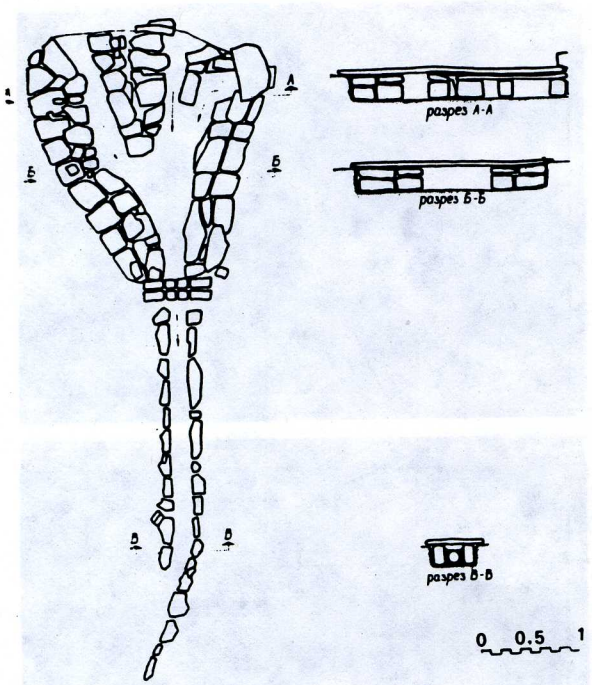

2

• *Обр. 2. Водовземно съоръжение, разкрито северно от църква № 12. Fig. 2. Installation de captage d'eau mise au jour au nord de l'église No 12*

дава възможност за получаване на максимален отток. С такава цел в североизточния му край, на разстояние от 0,11 до 0,14 м в западна посока от източния облицовъчен зид, е положен средноголям камък (обр. 3 г). Той има същата височина, както на източния ред на вътрешната разпределителна стена. Размерите му са 0,28, 0,14 м. Долепен е с тясната си страна на западния край на северна стеничка, опряна плътно в скалата. Нейният градеж е също от дребни и средноголеми ломени камъни без спойка. Изграждането на този Г-образен вътрешен разпределителен зид има за цел да осигури по възможност с най-малки загуби влизане на водите, за които е застроено водохващането. Той оформя допълнителен отточен канал от изток, а оттам и възможност за увеличаване на дебита.

Минаващата през отточните канали вода се събира пред предградната стена, откъдето се насочва по водопровода към водохранилището (обр. 3 д). Пред нея е оформен сравнително тесен в началото си канал, широк 0,22 м и дълбок 0,30 м. Тук много важен момент е ясно изразеното разбиране за нейното функционално предназначение и съответстващата на това предназначение направа. Тя е твърде характерна. За разлика от каменната зидария на облицовъчните стени и на вътрешните разпределителни зидчета, която трябва да филтрира водите и да задържа по-едрите частици, предградната стена е изградена от два реда тухли с размери 0,19, 0,115 м и дебелина 0,025 м. Те са споени с бял хоросан. Ширината на стената е 0,26 м, като нивото на втория ред тухли към тръбопровода е по-ниско. Дължината ѝ е 0,90 м. Вътрешното северно лице е измазано с тънък пласт бяла хоросанова мазилка. Нейната височина тук е 0,30 м. В основата ѝ е полят тънък пласт бял варов разтвор, който покрива долната част на първата тръба от тръбопровода, конструктивно свързана с нейното изграждане. Това я стабилизира и същевременно пречи на водата да се оттича под нея.

От строителни и експлоатационни съображения дренажната шахта е покрита с големи каменни плочи, единият край на които застъпва облицовъчната стена и опира в терена, а другият край е положен върху вътрешната разпределителна стеничка (обр. 4 а). Прави впечатление, че западният отточен канал е покрит само с една плоча, докато източният, който, както посочихме по-горе, е и по-нисък, е покрит с две плочи. Полагането на две плочи в източната половина на каптажа е наложено от определени функционални изисквания — стеснява се отточният канал, намалява се сечението на светлия отвор, като по този начин се е увеличавал дебитът. Върху плочниковото покритие в източния край на дренажа почистихме голям правоъгълен камък с размери: дължина 0,52 м, ширина 0,38 — 0,40 м и височина 0,10 м. Той е поставен над канала, в който се оттича вода от изток и покрива отвор с ширина 0,30 м и височина 0,25 м (обр. 4 б). При демонтиране на плочите пред него се установи, че той не ги застъпва. По всяка вероятност е поставен, за да бъде поддържано водовземното съоръжение в добро състояние, като при затлачване се почиства. Плочите върху каптажа са свързани с бял хоросан. По този начин е осигурено необходимото, за да се попречи на процеса на инфилтрация, още повече, че водоносният пласт не е бил на много голяма дълбочина от повърхността.

Конструкцията и принципът на действие на водовземното съоръжение изисква уловените води да бъдат отведени до щерната посредством глинен тръбопровод. Археологическите данни за него конкретизират нашата представа за изграждането на този род съоръжения.

Водопровод. Хоризонтално разположеният тръбопровод, поставен по оста на изградения каптаж се проследи на дължина 4,30 м. Отгоре е покрит, както и водовземното съоръжение с каменни плочи, подредени последователно в посока север — юг, без спойка помежду си (обр. 4 в). Те са с неправилна форма, различни размери и

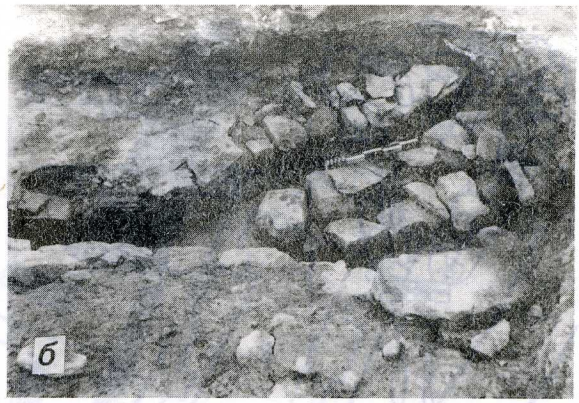

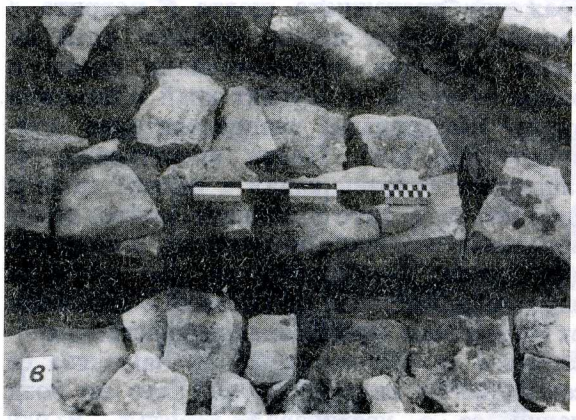

3

• *Обр. 3. Водовземно съоръжение и глинен тръбопровод северно от църква № 12: а) след демонтиране на плочите. Поглед от юг; б) разпределителна стеничка. Поглед от изток; в) разпределителна стеничка. Поглед от запад; г) отточният канал от изток. Поглед от запад; д) преградната стеничка. Поглед от север; е) глиненият тръбопровод и водовземното съоръжение след демонтирането на плочите. Поглед от север. Fig. 3. Installation de captage d'eau et tuyauterié de poterie située au nord de l'église No 2: а) après le démontage des dalles – vue du sud; б) murette de distribution – vue de l'est; в) murette de distribution – vue de l'ouest; г) canal d'écoulement de l'est – vue de l'ouest; е) la murette de barrage – vue du nord; ж) la tuyauterie de poterie et l'installation de captage après le démontage des dalles – vue du nord*

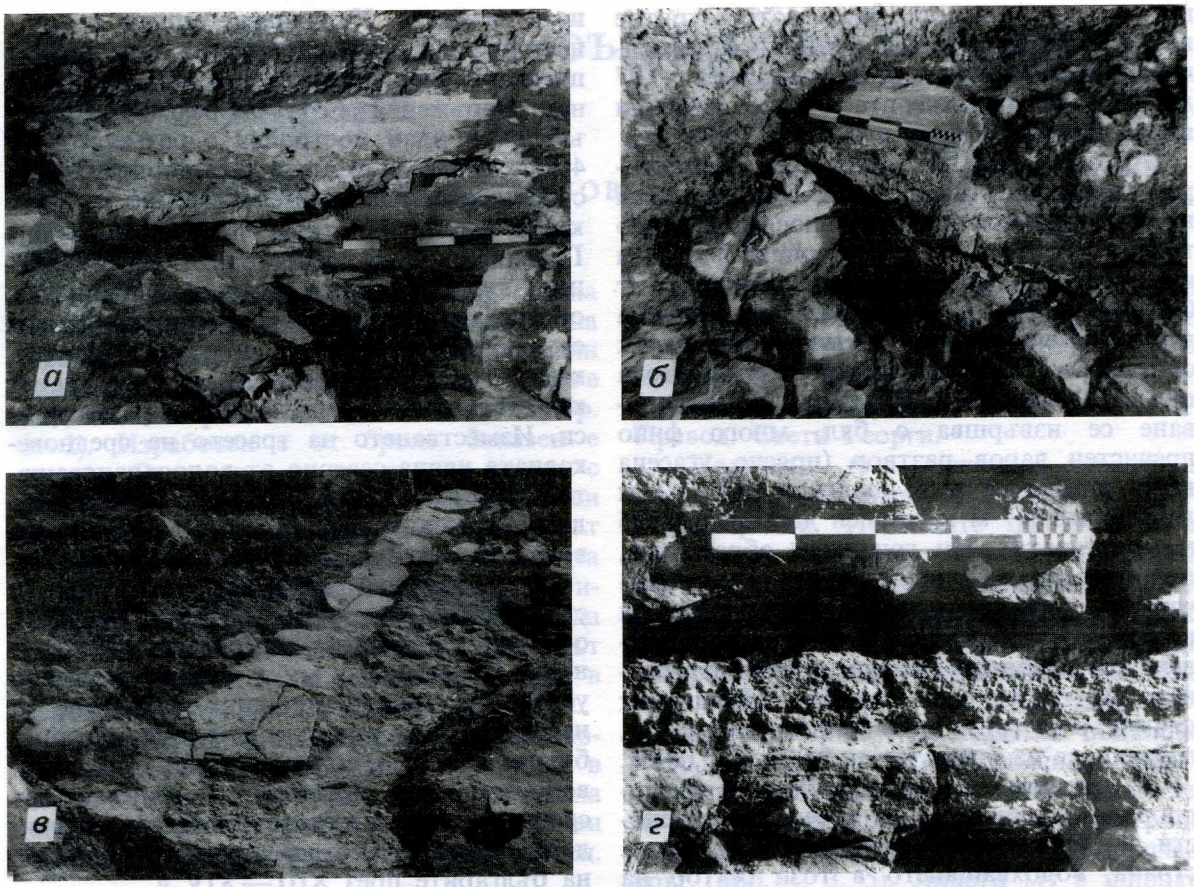

4

• *Обр. 4. Водовземно съоръжение северно от църква № 12: а) демонтиране на плочите в югоизточния край-поглед от югозапад; б) правоъгълният камък над отточния канал от изток; в) плочниковото покритие на водовземното съоръжение и тръбопровода; г) защитното покритие над тръбопровода; Каменните облицовъчни стени на изсечената в скалата траншея. Fig. 4. Installation de captage d'eau au nord de l'église No 12: a) démontage des dalles à l'extrémité sud-est – vue du sud-ouest; б) la pierre rectangulaire au-dessus du canal d'écoulement de l'est; в) la couverture de dalles et la tuyauterie; г) couverture de protection au-dessus de la tuyauterie; Les murs de pierre de revêtement de la tranchée dans la roche*

имат дебелина от 0,06 до 0,10 м (обр. 4г). Демонтирането на плочите, което практически бе единственият начин да добием данни за направата на съоръжението, започна от юг към север. Откри се глинен тръбопровод, разрушен в южния си край при реставрацията на църквата (обр. 3е). Установи се, че тръбите са положени в изсечена в скалата траншея с дълбочина 0,22 м и ширина 0,40 м. Двете ѝ страни по дължина са облицовани с едноредови, еднолицеви зидчета, градени от дребни ломени камъни, споени със сивожълт глинен разтвор. Камъните са внимателно подбирани, с допълнителна обработка откъм лицевата им част и полагани в траншеята с добре оформеното си лице към тръбопровода. Ширината, измерена между лицата на двете облицовъчни стени, е 0,20 м. Дъното на траншеята е покрито с тънък пласт от 0,015 до 0,02 м бял хоросан с примес на пясък. С такъв песъклив хоросан са облети и тръбите на водопровода. Отгоре върху хоросана установихме допълнително стабилизиращо и предпазно покритие от тънък пласт глина с примес от дребен скален трошляк и единични фрагменти средновековна кухненска керамика от XIII—XIV в. с минимални размери (0,003—0,005 м). Вероятно е положен преди хоросанът окончателно да се е втвърдил, тъй като по парчетата скален трошляк и фрагментите керамика е полепнал хоросан. Глиненият разтвор с материали от скалната порода способствува за създаването на здрава, водонепроницаема връзка. При овлажняване глината се разширява и превръща в пластична желеобразна маса. Именно така се е осъществявала хидролизацията над тръбопровода, необходима за безпрепятственото функциониране на съоръжението. Осигуряването на водонепропускливостта му е от особена важност, тъй като тръбопроводът се полага в терен, лежащ под водоносния пласт. Хоросановата подложка и предпазният кожух от двуслоен хидроизолационен материал отстраняват неблагоприятното въздействие на оттича-

щите се склонови води. Защитното покритие на тръбопровода остава по-ниско от каменните облицовъчни стени на траншеята с 0,07 до 0,09 м. Положените отгоре каменни плочи плътно опират в скалата (обр. 4г).

Археологическият материал документира и добре уплътнени тръби. В южния край на тръбопровода вдигнахме последователно три от тях. Те имат цилиндрична форма и почти еднаква големина. Дължината им е от 0,305 до 0,325 м и се свързват с помощта на втулки на единия край. Връзката между тях се отличава с висока плътност и простота при изпълнението ѝ. Плътното им съединяване се извършва с бял, много фино пречистен варов разтвор (прясно угасена вар). Втулката има дължина 0,03 м и дебелина 0,007 м и външен диаметър 0,095 м. Фактурата сочи грижливо обработена, доброкачествена глина, добила след изпичането керемиденочервен цвят. Отвън повърхността е гладка. Отгоре тя е набраздена от жлебовете, получени при източването на глината на колелото. Външният диаметър на трите тръби е еднакъв 0,115 м, дебелината на стените е от 0,006 до 0,007 м.

Дължината и разположението на тръбопровода се определят от теренните дадености и геоложките условия, но от друга страна, водохващането в този сектор на крепостта е съобразено и с градоустройствената ситуация. Наличната гъстота и плътност на застрояването налагат да се вземат предварителни мерки за запазване на терена над съоръженията от замърсяване. Правоъгълна в план постройка с размери 8,10/4,30 м, поема функциите на водоохраняващо съоръжение. Разположена северно от църквата, входът ѝ е откъм улицата, свързваща Главния вход на крепостта с т.нар. Балдуинова кула. При изграждането ѝ плановата организация на жилищния квартал изменя своя структурен състав и целият квартал, както и съставящите го елементи получават качествено ново направление в развитието си. Изместването на трасето на средновековната улица северно от водоохраняващата постройка показва, че водоснабдителното дело в средновековния Търновград е в тясна връзка с благоустрояването на града.

В изградения комплекс от сгради и съоръжения, свързани с водоснабдяването, основно съоръжение си остава водовземането. Вместването му в сграда е главно условие за сигурността при снабдяване на населението в крепостта с вода за питейно-битови нужди. Осигуреното най-подходящо водовземане е безспорно постижение на средновековното хидростроителство и свидетелствува за високата строителна култура на българите през XIII—XIV в.

[1] Ив. Маринов. Подземни води, тяхното значение за народното стопанство и проучването им у нас. — Хидрология и метеорология, 1952, № 2, 8—11; Е. Бончев. Ловешко-търновска гънково-блокова извица. Тектоника на Предбалкана. С., 1971, с. 78.

[2] В. Вълов. Водоснабдяването на средновековните български градове и крепости (VII—XIV в.). — Археология, 1977. № 1, с. 22, обр. 4; За водохранилищата в другите български средновековни градове вж. Б. Цветков. Водоснадяване на Мелнишката крепост. — Археология, 1980, № 2, 39—46 и пос. там бел. 5—13 на с. 46.

[3] Р. Анчева. Разкопки на Царевец, сектор XXXV. — В: Археологически открития и разкопки през 1985 г. Велико Търново, 1986, с. 139.

Installation hydraulique dans la forteresse de Carevec

R. ANČEVA

(Résumé)

L'objet de la présente communucation est l'installation hydraulique que l'on a mise au jour pendant les fouilles archéologiques du chantier XXXV, dans le secteur ouest du versant sud de Carevec. Ce sont les premières et pour le moment les seules données qui ont permis d'établir le moyen de captage et de conduite des eaux souterraines au moyen d'une tuyauterie de poterie conduisant à un réservoir dans une forteresse des XIIIe—XIVe siècles.

Les fouilles ont révélé le schéma général de la canalisation qui comprend les trois éléments très importants: instalation de captage, conduit d'eau et réservoir, dont la construction est l'unique et le plus rationnel moyen de régularisation de l'écoulement des eaux. Le plan de l'installation de captage est fonctionnellement justifié et témoigne du sens pratique très sûr du constructeur médiéval. Elle est située dans un château d'eau de dimensions importantes qui remplit aussi la fonction de construction de protection. C'est la principale condition pour assurer l'approvisionnement des habitants de la capitale en eau potable, ainsi que pour les besoins des ateliers artisanaux dont la production était d'une grande importance pour la vie de la forteresse.

L'installation de captage, de conduite et de conservation de l'eau est une réussite incontestable de la construction hydraulique médiévale et témoigne de la haute culture des Bulgares dans ce domaine au cours des XIIIe—XIVe siècles.

Печатът на българския велможа Рафаил

В. ГЕРАСИМОВА-ТОМОВА

При разчистването на външната страна на крепостната стена на цитаделата на Красенско кале през 1987 г. е намерен един рядък и твърде интересен паметник[1]. Това е медальон-матрица за восъчни печати (обр. 1—2). Изработен е от бронз. Запазен е изцяло. Съставен е от две кръгли плочки с диам. 4 см и дебелина 0,35 см. В горния си край те са приспособени да се свързват шарнирно и да се окачват. От външната страна са украсени с плитко врязана четирилистна розета, вписана в окръжност. За да оформи точно рисунката им, гравьорът предварително е издълбал 5 точки: една в центъра и 4 по линията на окръжността.

Върху вътрешната страна на двете плочки са нанесени изображение и надписи в негатив (обр. 3—5). Върху едната половина между два концентрични кръга е поставен надпис, а в средата е гравиран светец.

• *Обр. 1. Вътрешните страни на печата. Fig. 1. Les côtes intérieures du sceau*
• *Обр. 2. Външните страни на печата. Fig. 2. Les côtes extérieures du sceau*

1

2

Надписът около него дава името му. Той започва с равнораменен кръст, поставен точно над главата на светеца (обр. 1, 3, 5). Той гласи:

Ὁ ἅγιως Γεώργιως.

Превод: Свети Георги.

Надписът има няколко характерни палеографски особености. Буквите Е, О, С и ω са кръгли. Петлиците на А и Р са триъгълни. Повечето отвесни хасти са подчертани, както и раменете на кръста, с който започва надписът. Гравьорът е допуснал една повтаряща се грешка: и двете думи завършват с ως вместо правилно с ОС. Ясно е, че майсторът не е бил добре запознат с гръцкия правопис и е заместил обикновеното О с ω. Надписът обяснява кой е светецът — Свети Георги. Той е представен до пояс, държащ копие с двете си ръце, което леко излиза извън вътрешния зрънчест кръг (обр. 1, 3, 5). Лицето му е широко, елипсовидно, голобрадо. То има далеч поставени очи-точки, подчертани с голям нос и уста. Не се вижда коса. Главата е заобиколена с нимб. Дрехата и ръцете са представени сумарно. Зад дясното рамо на светеца се вижда кръгъл щит. Тук е представен св. Георги като воин. За това свидетелствува въоръжението му — копие и щит. Липсва меч и не се забелязва ризница.

Втората плочка е по-интересна (обр. 1, 4, 5). Върху нея в негатив е гравиран монограм на български език, който трябва да се развърже в името:

РАФАЙЛЪ

Буквите са много художествено изработени. Не липсва нито една. Палеографски особености имат някои от тях: Р е с квадратна петлица, А е съставена от отвесна и наклонена полукръгла хаста, пресечена с малка чертица. Прави впечатление лигатурата между Л и Ъ, така както и поставянето на ударение върху И. От друга страна, той е избегнал каквито и да са ударения в гръцкия текст. Всички отвесни хасти са подчертани с малки чертички подобно на тези върху другата плочка. Около монограма е описан зрънчест кръг и е започнат втори, който не е довършен, но е очертан с врязана линия.

Тук имаме две части от личния печат на един българин с име Рафаил. Той поставя извънредно важните въпроси: кой е Рафаил,

кога е живял? За да можем да им отговорим, е необходимо да се направят няколко уточнения. Обичаят българските царе и велможи да имат свои печати, с които да подпечатват личната си кореспонденция или заповедите си, е засвидетелствуван още от Първото българско царство[2]. Намерените и датирани от това време печати са изработени от бронз или олово и са с шарнирно окачване на двете плочки. Те носят негативни изображения на животни, човешки глави, конници и др. Царските матрици за печати имат и надписи, а изображенията им безспорно сочат царската им принадлежност[3].

В параграф 99 на Синодика на цар Борил (1207—1218) се говори, че църкви, епископии и манастири притежавали достояния и други неща, предадени им от благоверните царе и утвърдени със златопечати, както и богобоязливи християни, извършили дарения, утвърдени с „прости" писания", т.е. сребърни, бронзови, оловни и восъчни, а не със златни печати[4].

Известни са матрици за восъчни и оловни печати от камък, принадлежали на манастири и църкви. Добър пример в това отношение е каменната матрица на Овечката митрополия[5].

За датировката на разглежданата матрица могат да ни помогнат няколко елемента. В името на Рафаил е поставено ударение върху И. Този обичай се явява в писмените паметници от XIV в. Поставянето на ударения вътре в думата се дължи на правописната реформа на патриарх Евтимий[6]. Той създава правописен модел, който има за цел, от една страна, да регламентира употребата на всички букви независимо от факта, че са престанали да се употребяват поради езикови промени, а от друга страна, оформя външния вид на писмените паметници по гръцки образец. Поради това въвежда задължителната употреба на пунктуални и надредни знаци: различни видове ударения и придихания, които не са присъщи на българския език. Като първо и най-важно е изискването за изписване на остро ударение в средата на думите, така както е в случая с изписването на името РАФАЙЛ. Тази своя дейност Патриарх Евтимий организира след идването си във В. Търново, което става след 1371 г. и установяването му в манастира „Св. Троица". Патриарх Евтимий провежда и налага правописната си реформа особено след избирането си за търновски патриарх в 1375 г. и се бори за установяването ѝ до края на живота си (1402 г.).

И така, модата на ударенията не е по-ранна от 80-те години на XIV в. Матрицата

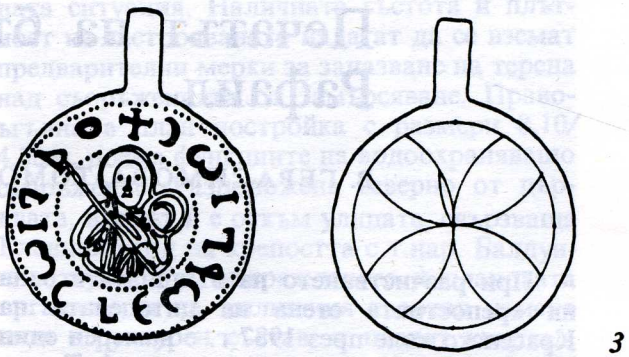

3

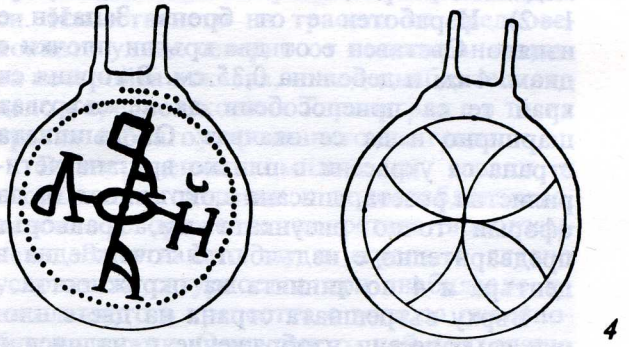

4

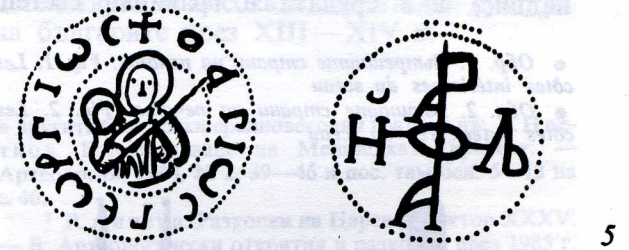

5

6

• *Обр. 3. Рисунка на едната половина на медальона — негативно изображение. Fig. 3. Dessin d'une des moitiés du médatillon – représentation négative*

• *Обр. 4. Рисунка на втората половина на медальона — негативно изображение. Fig. 4. Dessin de l'autre moitié du médaillon – représentation négative*

• *Обр. 5. Позитивно изображение на печата. Fig. 5. Représentation positive du sceau*

• *Обр. 6. Сребърна монета на цар Иван Срацимир. Fig. 6. Monnaie d'argent du tsar Ivan Stracimir*

7

• *Обр. 7. Изображение на св. Георги от Червената църква при Перущица. Fig. 7. Représentation de Saint Georges de l'église Rouge près de Perustica*

не може да е изработена и след падането на България под турска власт (1396 г.), когато е и унищожена крепостта на Красенско кале. Следователно Рафаил е бил неин господар между 1372 и преди 1396 г. Вероятно той е бил и последният ѝ владетел, а вероятно и защитник. Не е изключено неговият печат да се е търкулнал край стените на крепостта заедно с гибелта на самия му собственик.

Нека се върнем към другата половина на матрицата. По външен вид тя поразително напомня скифатите и тетарите на византийските императори Андроник II (1282—1328) и Михаил IX Палеолог[7] (1295—1320). Върху монетите им е представен Христос и около него затворен между два концентрични кръга е поставен надпис. В българското монетосечене тази „мода" е особено характерна за сребърните монети на Иван Срацимир, сечени между 1375 и 1378 г.[8] (обр. 6). Така че и тази страна на матрицата по стил отговаря на 80-те години на XIV в.

В нашата матрица на мястото на Исус Христос е поставен светецът покровител на Рафаил — свети Георги. Бихме очаквали да видим изображението на архангел Рафаил, чиято иконография е известна и разпространена в България през XII—XIV в.[9] От друга страна, върху българските и византийските монети е било прието да се изобразяват освен Исус Христос и Богородица и светци-покровители, главно св. Димитър и св. Георги. Техните изображения срещаме върху монетите на цар Иван Асен II (1218—1241)[10], Георги Тертер (1280—1292)[11], Михаил II Шишман (1323—1330) и деспот Яков Светослав[12]. Св. Никола се представя на монетите на болярина Мицо (1256 — 1263)[13]. Както виждаме, с малки изключения светците върху монетите не съвпадат с имената на царете и болярите. Това е една от причините да се приеме, че изобразяваните светци са били покровители на рода им, а не само на отделната личност. Вероятно заради това неизвестният велможа Рафаил е поставил на печата си изображението на св. Георги, който бил особено популярен като покровител на войните и като победоносец. Върху матрицата е представен именно светецът като воин — с копие и щит. Като такъв именно иконографски тип ние можем да посочим негови изображения, сходни с разглежданото. Иконографията на св. Георги е позната в няколко варианта: прав, опиращ се на щит, на кон и седнал на трон. Така представен, както е върху нашата матрица — допоясно изображение, държащ копие и с щит на гърба се представя обикновено, когато е седнал на трон или язди. Най-близък паралел с нашето изображение откриваме в изображението на св. Георги от т.нар. Червена църква при Перущица[14]. Там светецът е нарисуван, седнал на трон, държащ в дясната си ръка копие и с голям щит на гърба. За съжаление изображението е много зле запазено и лошо фотографирано (обр. 7). Тази част от фреските на Червената църква се датират от XIV в.[15]

Така разглежданата матрица дава ценни сведения за сфрагистиката в България в края на XIV в. Тя е един от малкото матрици-медальони, които познаваме от това време и е единствената, принадлежаща на български болярин. Изписването на името му на български с Ъ накрая не оставя съмнение в това отношение. От друга страна, най-вероятно е Рафаил да е последният стопанин на крепостта, наричана днес Красенско кале. Тази крепост не се среща в известните днес извори и не може да бъде отъждествена с никоя известна ни нито от късната античност, нито от Средновековието. Матрицата е и първият епиграфски паметник от там. Грижливо изработеният монограм с претенции не само в художествено-палеографско отношение, но и с подобно познаване на изискванията на българския правопис в 80-те години на XIV в. сочат една висока културна среда. От друга страна, написаният с грешки гръцки текст винаги е белег, че майсторът или този, който му е дал

текста, въпреки желанието си да блесне с ученост не е бил добър познавач на гръцкия правопис.

Наличието на матрица за запечатване на писма с восък показва, че притежателят ѝ е водил кореспонденция, изискваща употребата ѝ. Тя не е била дранкулка, украшение, както може да се види от двете еднакво украсени външни страни. Следователно можем да очакваме при разкопките и част от „канцеларията" на Рафаил. Може би ще се открият не восъчните, а оловните печати от неговата кореспонденция. При всички случаи Рафаил е подпечатвал писма или заповеди, изпращани до съседи, приятели, подчинени. Както се вижда и от внушителните останки на неговата крепост, Рафаил е бил един значителен български болярин. Познавайки драматичните събития в 80-те години на XIV в., можем само да се учудваме, че един болярин, владетел на Красенската крепост, е имал време и пари, за да си поръча и употребява една такава скъпа и с претенции за художествена изработка вещ като матрицата за восъчни печати. Той не се е задоволил с един прът-стен-печат, а е притежавал сложно изработен и изискващ по-специална употреба двустранен печат. Рафаил едва ли е бил единственият български велможа, притежател на подобна вещ. Би трябвало да се очаква намирането и на други подобни печати.

От друга страна, воденето на една спокойна кореспонденция подсказва, че Красенската крепост запазва и спокойни мирни дни, когато писма и заповеди са писани не под стрелите на неприятеля. Това рисува и самия Рафаил като един културен и начетен човек, който е бил не само воин. Да се надяваме, че бъдещите разкопки ще хвърлят още светлина върху неговата личност.

Изписването на монограма и съобразяването му с правописа, въведен от Патриарх Евтимий, показват една тясна връзка между Търново и собственика на Красенската крепост. По-скоро тя се отнася за майстора, който е изработил матрицата. Не е изключено печатът да е поръчан в някое търновско ателие, което е било добре запознато с всички детайли на българския правопис и само повърхностно с гръцкия.

[1] Печатът е намерен от Костадин Тодоров Косев от Пловдив. Изказвам благодарност на колегите Димитър Топтанов и Андрей Меламед, ръководители на разкопките на Красенското кале, за предоставената ми възможност да обнародвам този интересен паметник.

[2] Р. Рашев. Ранносредновековни двойни печат-чета-амулети. — Археология, 1988, № 2, 57—61, обр. 1—3 и цит. там лит., заб. 1.

[3] Й. Юрукова, Вл. Пенчев. Български средновековни печати и монети. С., 1990, 59—63. Т. III 27 и 29.

[4] П. Петров, В. Гюзелев. Христоматия по история на България. Т. 2. С., 1978, 343—344.

[5] А. Маргос. Матрица за восъчни печати от средновековния Овеч. — Нумизматика, 1989, 1, 34—36, обр. 1 и 2.

[6] Д. Петканова. Старобългарска литература (енциклопедичен речник). С., 1992, 137—139.

[7] К. Дочев. Монети и парично обръщение в Търново XII—XIV в. В. Търново, 1992, с. 139, № 9; с. 150, № 16; с. 152, № 24—25; табл. 47_9, $55_{/16}$ и $56_{/24-25}$.

[8] Й. Юрукова, Вл. Пенчев. Цит. съч., 149—160.

[9] A. Grabar. La peinture religieuse en Bulgarie, Paris, 1928, p. 223.

[10] Й. Юрукова, Вл. Пенчев. Цит. съч., 85—93.

[11] Й. Юрукова, Вл. Пенчев. Цит. съч., 99—109.

[12] Й. Юрукова, Вл. Пенчев. Цит. съч., 180—188.

[13] Й. Юрукова, Вл. Пенчев. Цит. съч., 178—180.

[14] A. Florov. Eglise Rouge de Perustica. — The Bulletin of the Byzantin Institute I, 1946, 15-42; Coptic Studies in Honor of W. Crum, 1955 (= The Bulletin of the Byzantin Institut, II), 449-477.

[15] A. Grabar. Op. cit., p. 22, 27, 29.

Le sceau du boyard bulgare Rafail

V. GERASIMOVA-TOMOVA

(Résumé)

Lors du nettoyage du remblai autour des murs de la forteresse de Krasen (située au sud de la ville de Strelča) a été retrouvé un médaillon. L'objet représente une matrice de cachetage de lettres et de colis avec de la cire. Il est fait de deux plaques de bronze ornées de l'extérieur d'une décoration incisée. A l'intérieur, l'une des plaques porte l'effigie en miniature de Saint Georges en guerrier et l'inscription du nom du saint. Sur l'autre plaque est gravé le nom du possesseur — Рафаилъ. Les particularités iconographiques et paléographiques indiquent que le sceau du boyard bulgare Rafail a été exécuté au cours des années 80 du XIVe siècle.

ВАСИЛ НИКОЛОВ. РАННОНЕОЛИТНО ЖИЛИЩЕ ОТ СЛАТИНА (СОФИЯ). С приноси от Елена Дочева, Иван Гацов, Мери Ковачева, Наталия Скакун, Лазар Нинов, Иван Стоилов-Бункера. С., 1992. Разкопки и проучвания, XXV, 156, 74 образа, 25 таблици.

Монографията се състои от: въведение, 4 глави, заключение, изследване на някои групи подвижни находки, 3 приложения (археомагнитно изследване, проучване на растителните и животинските остатъци).

Преди отпечатването на рецензираната книга, няколко статии се появиха, посветени на жилището от Слатина. По тези причини у читателя предварително възникнаха редица въпроси и съмнения от потребността на тази книга, посветена на едно раннонеолитно жилище. Тези опасения бяха бързо разсеяни след запознаване със съдържанието на труда. По този повод е нужно да се подчертаят няколко обстоятелства. Жилището, което е предмет на изследване, е най-добре запазеното досега у нас, поради което заслужава да бъде подробно и всестранно проучено. Тази актуалност се засилва и от факта, че все още няма и едва ли някога ще се появи подобно изследване на добре запазените и отдавна експонирани неолитни жилища в Стара Загора, каквото те безспорно заслужават. Втора подобна възможност не биваше да се пропуска.

Трудът е добре структуриран, а илюстрациите са подходящи и с добро качество. Стилът е стегнат и ясен. Мисълта на автора е аналитична, но в много случаи — еднопосочна и натрапчива, за което става дума по-долу.

Отделните строителни архитектурни детайли са ясно и добре обособени. Допълнителните проучвания на някои подвижни находки, растителни и животински остатъци внасят нова светлина върху функционалността на жилището. Тези допълващи картината изследвания на различните специалисти тук оставяме настрана.

При написване на аналитичната част на рецензирания труд са били използвани изследванията и мненията на редица специалисти, резултатите от експерименталните изследвания, както и палеоикономическо и палеотехническо моделиране. Всичко това е сполучливо съчетано, рационално и творчески използвано, поради което не се чувствува компилативност. Тези обстоятелства предават интердисциплинарен и комплексен характер на проучването. Впечатлява детайлното изясняване на всички моменти от строителството и на статуса на социалния феномен ЖИЛИЩЕ през ранния неолит. За формирането му са играли роля според нас техническият, интелектуалният, производственият и демографският потенциал на раннонеолитното общество.

Авторът е използувал умело разностранна и богата литература, но е „пропуснал", съзнателно или неволно, новопоявилите се публикации у нас на тази тема. Този пропуск води след себе си и други недостатъци на изследването, за които ще стане дума по-долу.

Във втората част „Културно отнасяне и датировка" на с. 11 четем: ...„Долните 2 селища (на Слатина, 6 м.) се характеризират от използуването на бяла боя за украса на финните керамични съдове." По-долу на същата страница авторът продължава: „... В горните 2 селища (на Слатина, 6.м.) наред с бялата се използува и виненочервената и светлокафявата боя за украса на съдовете. Подобна ситуация наблизо е регистрирана в селището при Чавдар, Средногорско, в селището до Перник, също и в средния пласт на селището при Гълъбник." Иначе казано, постулира се, че глинените съдове от по-ранните строителни хоризонти са украсени само с бяла боя, а в по-късните — с още няколко бои. По-точно твърди се, че глинените съдове, украсени с бяла, червена, виненочервена, светлокафява и черна боя са по-късно явление, тъй като се срещат в горните (по-късните) раннонеолитни пластове. Обаче данните от статистическата обработка на керамичния материал от Чавдар опровергаха тези становища. Те показаха, че керамиката, украсена с изброените по-горе багрила, съществува и в най-ранния (VII) строителен хоризонт, където съставлява 1 %. В по-късните чавдарски строителни хоризонти нейното присъствие постепенно се засилва, като кулминацията от 6 % достига през III строителен хоризонт, след което следва спад, като в най-късния (I) строителен хоризонт тя не беше открита. Засега не са известни данни от статистическата обработка на целия керамичен материал от споменатите вече раннонеолитни селища в разглежданния регион.

Втората и третата глава „Архитектура" и „Вътрешно устройство" са най-големи по обем. Разделът „Строителни материали" е разработен подробно и съдържа редица приноси. В „Методически бележки за реконструкцията" на с. 18 авторът пише: „... Къщата от Слатина е изградена чрез конструктивна система с носещ скелет от дърво. Устойчивостта на постройката се осигурява главно от здравината на вертикалните и хоризонталните елементи на самия скелет, а също и от здравината на връзките между тях." Тази констатация е частично вярна. Тя е непълна и неточна. Според нас тук авторът е направил най-съществения пропуск в изследването. Тази празнина не би съществувала, ако авторът беше запознат с вече споменатите публикации, където е разработена методиката за изчисляване субструкцията и е показана зависимостта на конструкцията от субструкцията при праисторическите постройки. Общоизвестно е, че устойчивостта на всяка сграда се определя предимно от нейната основа, т.е. от нейната субструкция. По-високите и по-големите сгради имат по-дълбоки и масивни основи. Съществува пряка зависимост между масивността на субструкцията и височината (големината) на конструкцията на сградата, т.е. между основите и хоризонталната планировка и вертикалното развитие на сградите. Актуален е въпросът, в какви граници варира обемността (масивността) на субструкцията, отговаряща на всеки квадратен метър, застроена площ. Тази зависимост засега е ключов въпрос на праисторическото сградостроителство, която би могла да намери конкретно определение при къщата от Слатина. Жалко, че такъв прекрасен шанс е пропуснат безвъзвратно. Многобройните дупки от колове с опалени стени, с цилиндрична кухина и с дълбочина 0,60 — 0,70 м (с. 23) с точна дистанция между тях са отлична, но пропиляна възможност за изчисляване субструкцията на къщата от Слатина с висока степен на достоверност. Напълно сме съгласни с автора, че „забиването и укрепването на дървените стълбове на къщата, т.е. изграждането на стабилна конструкция, е една от най-важните строителни операции" (с. 26). В. Николов обаче не се е възползувал от многобройните възможности да акцентира и форму-

лира конкретните проявления на законите на статиката, спазвани инстинктивно от раннонеолитния строител. Този пропуск се дължи на недовършения докрай синтез, на недовършената математизираност на изследването. Последната би разкрила всяка завишена повторяемост. Именно тази завишена повторяемост би била конкретен израз на статистическите закономерности. Точно тази повторяемост, по-точно ритмичност, макар и нискостепенна, разкрива основната мярка за дължина от 0,42 м, легнала в основата на домостроителния план. Може би липсващата математизираност, за която става дума, би била подходяща тема на самостоятелно изследване. Пак тази математизираност на изследването би помогнала за изясняването не само на конструктивния, но и на обратния — деструктивния процес, т.е. разрушаване на опожареното или прогнило жилище, изваждането на забитите стълбове, запълването на дупките им, почистването и подравняването на терена за ново строителство. Изясняването на деструктивния процес също се нуждае от експериментални проучвания и моделиране. Рецензираният от нас труд отделя внимание предимно на конструктивната част на домостроителния процес, т.е. на изграждането, поддържането и на многостранната функционалност на жилището. Както се вижда, изясняването на конструктивните процеси в сградостроителството и архитектурата е приоритетно. От своя страна внасянето на яснота в деструктивната част би помогнало за по-убедителното интерпретиране на останките от негорелите жилища, разкривани при археологически разкопки, както и за подобряване методиката за проучване на такива обекти.

Подчертан научен интерес представляват резултатите от реконструкцията на стените, способите за изграждането им, броят, дебелината, начинът на забиване на 144 дървени стълба, дебелината и характерът на мазилките. По оригинален начин е доказан съзнателно търсеният трапецовиден план на жилището, както и древната мярка за дължина (лакътят) — от 0,42 м, за който вече стана дума. Твърде полезни са стратиграфските наблюдения на автора върху надлъжния разрез на дупка от кол и начините за забиване и укрепване на стълбовете (с. 26). Особено внимание заслужават резултатите от изследването на пода с неговия гредоред и замазки, каквито често се откриват при теренни изследвания. Научният принос се състои в задоволително изясняване, както на общата технология на градежа, така и на най-тънките детайли от подовата конструкция. Авторът правилно е забелязъл, че проучваното жилище е в непосредствена близост до подпочвени и повърхностни води, поради което изолирането на влагата е било важен и жизнен проблем. В тази връзка трябва да добавим, че по-късните жилища, построени върху по-високите места на селището, не са имали такъв гредоред, тъй като не са застрашени от влага. Тук е уместно да припомним, че при възникване на дадена селищна могила най-ранните жилища са строени в най-ниските участъци от избрания за заселване терен, където се събират и утаяват валежните води. По-късните жилища са построени терасовидно и постепенно на по-високите заравнени места, при което застроената площ постоянно се е разширявала и заравнявала, докато се оформи (застрои) цялата основна площ на селищната могила. Случаят с къщата от Слатина за сетен път потвърждава наблюденията ни от Казанлък, Чавдар, Русе и другаде. По този повод В. Николов съобщава за възможности за „продължително преовлажняване на терена", за близостта на подпочвените води, за „наклон на изток" на околния терен (с. 37). Очевидно къщата от Слатина е построена в непосредствена близост до подпочвени и завирени води, чието ниво е било завишено от топлия и влажен климат на ранния неолит. Безспорно е, че хидролизацията е била основен проблем и цел на нейния строител. Ето защо той се е опитал да изпича предварително пода и стените на сградата, за да спре влагата. Такъв е крайният извод, който се налага на читателя. Това се постига чрез задълбочен анализ, привеждат се много данни и наблюдения, в т.ч. и резултатите от редица експериментални проучвания. По този повод авторът почти успява да ни убеди в предварителното изпичане на пода и стените на някои жилищни постройки от раннонеолитните култури в Югоизточна Европа. Ако приемем, че през ранния неолит в посочения географски ареал е съществувала подобна практика, то тя е била по-рядко прилагана. Невинаги жилищата с подов гредоред са били с изпечени стени и подове. Следи от подобна практика не бяха забелязани в Казанлък, Чавдар и другаде, където се откриха много жилища с подови гредореди.

Подчертан научен интерес събуждат 50-те подови замазки (с. 33). На тази база се прави заключението, че жилището е съществувало около 50 години (с. 51). Иначе казано приема се, че подът е бил замазван един път годишно, с което авторът се приобщава към мнението на Х. Тодорова и Дж. Меларт. Налага се за сетен път да възразя срещу това погрешно тълкуване. Според етнографски данни отпреди 40 — 50 години и по наши лични наблюдения, паянтовите наземни жилища с глинени подове, са били измазвани по няколко (3 — 5) пъти годишно по начин и със същия глинен разтвор, както това е описано в рецензирания от нас труд. Наблюдаваме традиция по поддържане на жилището, просъществувала хилядолетия. При това се поддържа пода на жилището равен и гладък, т.е. запълват се подовите грапавини. Ето защо теренът за построяване на жилище е бил старателно разчистван, дупките на изваденте стълбове внимателно запълвани, а високите основи на пещите нивелирани. Почистеното и подравнено строително петно представлява подът на бъдещото жилище, който впоследствие ще бъде гладко измазан и грижливо поддържан.

С много въображение и фантазия, с логически разсъждения, е направена реконструкцията на тавана и покрива. Убедително е представена конструкцията им. Приемливо са описани детайлите и връзките.

Разделът „Вътрешно устройство", макар и да има на пръв поглед каталожен вид, не е лишен от научни достойнства. И тук, както при останалите разработки, В. Николов сполучливо използува и съчетава различни подходи, разнообразни методи, в това число палеоикономическо моделиране, както и резултатите от различни, специфични за отделните науки изследвания, за които вече стана дума. Всичко това респектира, предава тъй желаната комплексност, задълбоченост на изследването и завишена достоверност на много от изводите. Често се среща и табулирана, предимно метрична информация. Тя свидетелствува за известна, но недостатъчна математизираност на изследването, за което вече споменахме. Все пак тази относителна математизираност предава на труда по-голяма тежест, актуалност и съвременност.

В стила на изложението обаче има нещо тревожно, неприемливо, което се натрапва на читателя, на когото като че ли е отнето правото на съмняване. Мненията на автора се постулират със самоувереност, която буди безпокойство. Липсва съмнението, непринудеността, презумпцията, че нещата могат да бъдат видяни и от друга гледна точка. За нас едни от твърденията на автора са спорни, други — приемаме с резервираност, а срещу трети имаме сериозни възражения. Всички тези хипотези имат право на съществуване и ще бъдат предмет на бъдещи дискусии, поради което на тях не се спираме. Към труда на Николов могат да се направят и други бележки в положителен и отрицателен смисъл. Обаче голяма част от критичните бележки са отправени по-скоро като препоръки към бъдещите изследвания в областта на праисторическото градостроителство. Ето защо считаме, че рецензираният от нас труд е сериозно и полезно изследване. Той е добра изява на българската праистория.

КЪНЧО КЪНЧЕВ

S. BLAGOVA. BRONZE AGE IN THE BULGARRIAN LANDS. Bibliography 1878—1984 (Thracia (Serdicae). 8, 1988, 155—246

Под редакцията на В. Вълчев и И. Панайотов в „Thracia", 8 (1988), е публикувана библиографията на С. Благова върху бронзовата епоха в българските земи (с. 155—246). Тя включва общо 841 заглавия, предхождани от кратък историографски преглед на проучванията на бронзовата епоха, направен от И. Панайотов (с. 157—173). Необходимостта от подобна библиография е неоспорима не само поради факта, че през последните години бронзовата епоха е един от най-интензивно проучваните праисторически епохи у нас, но също и поради обстоятелството, че интересът към раннобронзовите материали от днешните български земи е предмет на подчертан интерес у задграничните специалисти по праистория на Югоизточна Европа. В библиографията са включени както статии и монографии само върху бронзовата епоха на българските земи, така и по-общи публикации. При последните съставителката отбелязва точната страница (или страници), където се разглежда бронзовата епоха.

Основното достойнство на библиографията е стремежът на авторката максимално да обхване литературата, включвайки дори и научнопопулярни публикации. В същото време налице са и редица недостатъци и пропуски, на които е необходимо да се отдели специално внимание.

Най-съществената слабост на библиографията според нас е избраният начин на цитиране на публикациите на отделните автори. Вместо утвърденият подход работите на авторите да се цитират по години, като се започне от най-ранните им работи, включените заглавия в библиографията са дадени без установен ред. Отсъствието на хронологическа последователност на заглавията особено затруднява при търсенето на работи на автори с многобройни публикации. Достига се дори до случаи, при които е посочено заглавие на публикация на даден автор със съавтор, дадено според общоприетия начин след самостоятелните работи, но то се следва отново от самостоятелна разработка на съответния автор (№ 773—775). Или обратното. Започва се със заглавие с двама автори, след това се цитира работа на дадения първи автор, следвана обаче отново от заглавие със същите двама автори (№ 653—659).

Втората слабост е отсъствието на уеднаквени критерии при цитирането на периодиката и монографиите. От една страна, налице е стремеж към следване на общоприетия начин на цитиране: заглавие на списанието, номер на тома (годишнината), годината, номер на броя (за съответната година), страниците. От друга страна обаче, при конкретното цитиране не се следва винаги този принцип. При „Dacia" номерът на тома следва годината (като в същото време е пропуснато да се отбележи N.S.). Известно е в същото време, че „Slovenska archeologia" е поредица от томове, всеки от които се състои от две части. В разглежданата библиография обаче не се посочва винаги томът (№ 513, 727, 770). Без съответния том са дадени в редица случаи и „American Jurnal of Archeology" (№ 542, 569, 598, 628) и „Studia si cercetari de istorie veche (si archeologie)" (№ 419, 429, 444, 723 и др.). При някои статии пък не са посочени страниците (№ 734). Издателствата на периодиката са дадени само в отделни случаи. Аналогичен пропуск е допуснат и при цитирането на някои от монографиите. Отсъстват също и редакторите на включените сборници или други по-общи издания.

Третата слабост е различното цитиране на едни и същи материали — например Варненският симпозиум, докладите от който са публикувани в „Studia Prachistirica", 1—2, 1978 (срв. № 681 и 758).

В монографията са допуснати и грешни цитирания. Например статията на J. Todorovic не е от AJA, а от AJug (№ 231).

Независимо от отбелязаните слабости библиографията е резултат от огромна съставителска работа и е в състояние да бъде ползвана от всички, които се занимават с проблемите на бронзовата епоха.

ЛЮЛИТА НИКОЛОВА

CZANÀD BÀLINT. DIE ARCHÄOLOGIE DER STEPPE: STEPPEN VÖLKER ZWICHEN VOLGA UND DONAU VOM 6. BIS ZUM 10. Jh. Hrsg. Falko Daim. — Wien: Köln; Böhlau, 1981, S. 304, Abb. 131, Karten I—VI.

С излизането от печат на монографията на Ч. Балинт „Археология на степите: степните народи между Волга и Дунав от VI до X в." за първи път на немскоговорящата археологическа колегия от Европа се предлага едно обобщено проучване за бита и културата на номадските племена от евроазиатския степен пояс, базирана преди всичко на данни от археологията. Интересът към тази монография идва и от факта, че археолог от Средна Европа се опитва да хвърли светлина върху теми, приоритетни за изследователи на някогашния Съветски съюз. В предисловието на издателя неслучайно е отбелязано, че анализът и синтезът в монографията са крачка напред в археологията на номадските култури от VI—X в. от Източна Европа и Карпатския басейн. И още представителят на средноевропейската школа, какъвто е проф. Ф. Дайм, не пропуска да отбележи, че изследването е изградено върху принципите и методите на унгарската традиция, позната като „историческа археология", която с малки изключения господствува в археологията на страните от Източна Европа. Въпреки силното влияние на споменатата традиция в монографията, базираща се на публикуван и непубликуван археологически материал, предимно от територията на някогашния Съветски съюз, са ограничили максимално пряката историческа интерпретация и етническо обвързване на фактите. За това са съдействували посещенията и запознаването на място с археологическите паметници и обекти, осветляващи темата, както и прочитът и анализът на специализираната литература на руски и украински език.

Хронологическите граници са определени от почти едновременната поява на пратюркските племена в Централна Азия и на аварските в Централна Европа и от падането на Хазарския хаганат в Южна Русия и образуването на Унгарската държава в Карпатската котловина. Географската рамка на европейските степни култури на север, юг и запад е маркирана от културите на народи, чийто произход е различен от този на алтайските. Работа с подобна тематика, изградена върху резултати от археологически изследвания, е „Степите на Евразия" на С. А. Плетньова, чийто изворов материал е от райони, влизащи в границите на някогашния Съветски съюз.

Монографията „Археология на степите" съдържа четири глави, всяка от които сама за себе си може да бъде отделно изследване. Главата „Източна Европа" започва с преглед на събитията, станали след инвазията

на т.нар. „алтайски" народи в Европа в последната четвърт на IV в. Дозиран подбор на данни от писмените извори придружава името на всяко от изброените номадски племена в Централна Азия и Закавказието, устремили се към източно- и средноевропейските степни области. Споменати са сарматите, аланите, хуните, акатцирите, тюркските народи — огури, оногури, сарагури, авари, утригури и кутригури. Заедно с хуните и хазарите извори назовават и сабирите, населявали казахската степ и защитавали Византия от персите през VI в. Отношенията между хазарите, арабите, маджарите, русите, а по-късно печенегите и куманите са маркирани с по няколко реда. Не е пропуснато и движението на племената от групата Кипчак, от огузкия клон на тюркските народи до източноевропейските степи, където те заемат мястото на маджарите, потеглили към Карпатската котловина. За прародината и принадлежността на т.нар. „черни българи" става известно, че се води спор в науката.

Във въведението (втората част на главата „Източна Европа") освен пълен преглед на включените географски райони и границите им е отделено място и на новите тенденции в археологическите проучвания на някои от републиките на бившия Съветски съюз. Тази част включва и някои забележки относно методологичните различия между унгарската и някогашната съветска школа.

Неслучайно анализът на археологическия материал започва с този от Кавказието. Всички етнокултурни промени в източноевропейските степи, множеството племенни миграции намират индиректно отражение в Севернокавказката област. Краткото представяне на обектите е придружено с карта. От нея става ясно, че и до тази периферна за Европа област са достигнали хуните, сабирите, аварите. Освен тях много анклави по речните долини и планинските пазви на Кавказ са със съхранени местни културни традиции. На с. 24—34 сбито е представена голяма част от археологическите находища от Северен Кавказ с номадски характер, илюстрирани с особено богат и с високи художествени качества рисунков материал (обр. 2—13). Анотацията към представените археологически находища (предимно гробни комплекси с датиран инвентар) от Камунта, Суаргом (Чми аул), Садон, Узун кол, Директорская гарка, Макрая балка, Кешене ала, Песчанка, Галнат, Балта, Кобан, Лац, Пашковская станция, Гиляч, Прегадная станция, Байтал чапкан, Мошчевая балка, Мартан-чу, Фелдмаршалская станица, Дуба юрт, речната долина, Ешкакон, Змейская станица, Змейск, Колосовка и др. включва характеристика: на по-важните находки, гробни съоръжения (катакомби, сводести гробни камери, саркофази, могили) и на инвентара им; на монетните находки (най-често византийски солиди и арабски дирхами); на културно-етническото влияние, което най-често идва от Салтово-маяцката култура, от Византия, Персия, Арабия и т.н. В споменатия анотиран вид следва преглед на археологическите обекти от Южен Кавказ — некрополите на Цебелда, Верхная Ешера, Уч тепе и др. Неправилно е включването на некропола от поречието на р. Дюрсо край Новоросийск, Краснодарския край, към тази част на работата (Южен Кавказ). Не само географското му положение, но характерът на гробния материал го определят към постчерняховския културен кръг или към наследството на кримските готи, или на готите-тетраксити, за което се знае, че е плод от различни културно-етнически компоненти. В полза на това мнение е и инвентарът от гробовете от Дюрсо с неоспорим номадски характер.

Обобщеният нумизматичен материал, в контекста на останалия гробен инвентар, спомага за корекцията на абсолютната датировка на някои находки. Колан-ните гарнитури тип „Мартиновка" са носени и през втората третина на VII в., а коланните апликации с гранулация — в началото на VII в. са украсявали вече поясите на номадската знат. До началото на VIII в. са носени колани с пресовани накрайници. При прегледа на разпространението на коланните гарнитури тип „Мартиновка" правилно е отбелязано, че те не са само византийски импорти, а че имат и общи белези с гарнитурите от Централна Азия от тюркски произход и че са изработени по време на номадското господство в областта на р. Кама, Западен Сибир, на Крим и т.н. Не са отминати данните, фиксиращи промените в развитието на оръжията (мечове, саби и др.), на конската сбруя (юзди, стремена и др.), на художествените влияния (сасанидски грифони) и др.

Люлката на степните народи от Източна Европа е разположена по течението на Волга и Дон. Във втората част на главата „Източна Европа" (с. 40—73) археологическото им наследство е представено в две части, съобразявайки се със състоянието на изследванията в посочения регион. Към първата част са включени находките от VI—VII в., открити на север от Арцибашево и Зарайск, край Рязан, в Иловатка, Бородаевка, Дорофеево, п-в Таман и др. Втората група паметници от поречието на Волга и Дон от VIII—X в. са тези от Салтово-маяцката култура. Археологическите материали от повече от сто находища на последната култура са дали възможност да бъдат определени „тесните" и „широките" граници на разпространението ѝ, влиянието на вариантите ѝ по горното течение на Дон, в областта на Кубан, Северен Кавказ, Дагестан, на Крим и в междуречията на Днестър, Днепър и Дунав. За разлика от съветските изследователи на Салтово-маяцката култура унгарският археолог предлага разширение на археологическите граници. Дали обаче са достатъчни изброените археологически аргументи за датировка на културата — края на VII — края на X в. (дори началото на XI в.)? Предложението за локална (вътрешна) хронология на културата и нейните варианти е повече от навременно и възможно при наличния богат материал.

В подробно представяне на Салтово-маяцката култура не са пропуснати анализът на селищата, жилищата, на откритите в тях битови и стопански изделия, обстойният преглед на керамиката и грънчарството. Оценено е значението на салтово-маяцките грънчарски изделия като извор не само за археологията на хазарите, но и за тази на късните авари, прабългарите и маджарите. Глинените котли, бъклиците с една плоска и една тумбеста стена, сивите гърнета с една или две дръжки, с мрежеста украса от излъскани линии са се били превърнали във водещи форми не само за разглежданата култура, но и за културите на европейската степна зона. За разлика от известните монографии за хазарите и за културата им в това изследване е отделено повече внимание и на периферийните културни групи, където е ставало взаимното проникване между Салтово-маяцката култура и тези на съседите ѝ. Обликът на разглежданата номадска култура се допълва с няколко абзаца, посветени на търговията, сечените на хазарски монети с надпис на арабски „страна на хазарите", на изкуството и на т.нар. „хазарско руническо писмо". В навечерието на XI в. културната ситуация в междуречието Волга — Дон се променя, като в много хазарски селища (Шакрея) са погребани и печенеги със семпли дарове. Заключителната съпоставка на археологическото наследство на печенеги, узи и маджари още веднъж разкрива общото и различното между тези номади и заселилите се вече в Средна Европа.

Не е пропуснат и Кримският полуостров, откъдето към номадския свят проникват византийската и готските култури. От проучените некрополи в Суук Су, Сахарна голивка, Чифут кале, Ески Кермен и др. са отделени комплексите или единичните находки, сходни с тези от номадския културен кръг. Всички данни от анализа им са в полза на мнението, че на Кримския полуостров се е развивал един южен вариант на Салтово-маяцката култура, повлиян от наследството на готи, кримски българи и християнска Византия.

В земите на север от Крим, в междуречието Днепър—Днестър, си дават среща през VI—VII в.

номадските племена от Централна и Западна Азия, източните славяни, балтите, наследниците на зарубинецката и черняховската култури. В тази разнородна в културно отношение област се обособяват културите Пенковка, Корчак, Колочин- Тушемня, Волинцево и др. през VI — VII в. На тях и на проблематиката, свързана с генезата им е посветен доста изворов и критичен материал. Някои мнения относно произхода и компонентите на тези култури, които в продължение на години са били премълчавани, на страниците на тази монография намират изява и яснота. Етногенезата на антите и другите източнославянски племена е представена в контекста на славяно-номадските (аварски, хазарски, прабългарски и др.) взаимоотношения в тази контактна област. Прегледът на комплектите от изделия с белези, специфични за степните култури допълва археологическата карта на междуречието Днепър — Днестър. Комплексът от Мартиновка, както и този от Мала Перешчепина, е разгледан като гробен. Прегледът на материалите от двата изивънредно богати гробове предлага по-ранна датировка за тези от „Мартиновка". Той не принадлежи нито на анти, нито на руси или други източни славяни. Вторият гробен комплекс при посочената аргументация е единствено на прабългарите, а не на славянски вожд, както дълги години е писано в съветската литература. По-важните обекти тип „Мартиновка" и „Малая Перешчепина" са представени в анотиран вид, според богатството на материала им, произхода и хронологията им и т.н. По същия начин са разгледани и случайните находки, които са попаднали и се съхраняват в музеите и за повечето от които липсва документация. Те също са включени в анализа на монографията и са културно-етнически определени. Сред тях са и паметниците, открити във Велики Кучуров (Буковина) (с. 104), които досега не са представени в археологическата литература.

На славяно-аварското и сасанидското наследство е отделено значително място и са представени находища с такъв характер от горното течение на Днестър, междуречието на Дон — Днепър. Известните сасанидски находки досега са разглеждани като изделия на сасанидската металопластика, а сега — в контекста на местната история и поселищна археология. Подробен обзор съпътствува пътищата на сасанидското културно проникване в източноевропейската степна зона. То е било възможно чрез Византия и понтийските й средища, чрез Кавказ или чрез прабългарите, които са били в тесни връзки с Византия и Персия.

Присъствието на източните славяни в степната зона, там, където съществува през VI — VII в. културата Корчак, а през VIII — X в. културата Лука-Райковецка е подробно разгледано. Киев и двата му некропола от VIII — X в. са представени в контекста на културата на номадите, и то предимно на маджарите, чиито следи се откриват в ориентираните запад — изток гробове. Познатите от същия район множество паметници на викингите, достигнали дотам най-вероятно чрез посредничеството на балтите и фините, са обект на отделна част. В нея освен изложените теории за норманското присъствие са фиксирани и някои нормано-славяно-номадски допирни точки. Отделно от културата Ромни е разгледана културата Боршево, преписана на източнославянското племе вятичи. Прегледът на културите от междуречието Днепър — Днестър завършват някои обекти тип „Пастерско городище" и тип „Салтово — Маяки".

За българската археология е от особено значение доизясняването и дообогатяването на изворовия материал от земите между Днестър и Долен Дунав. В това изследване този материал е представен в контекста на археологията на степните народи. Върху влиянието на последните на културите Ётулия IV, Сучава — Шипот, Хлинча I е посветен обстоен анализ. Направен е преглед на гробните комплекси от чист аварски произход и на тези с инвентар със смесен характер, с повече или по-малко дарове от аварски или друг номадски характер, открити на юг от Карпатите. Областта между Прут и Карпатите, с културите Костица — Ботошани и Кындещи — Чиурел са основата, върху която се развиват по-късните култури Корчак, Пенковка, Сучава — Шипот, Ханска II, Хлинча I и др. И сред керамиката на споменатите култури се забелязва неотменното присъствие на салтовската. Сред археологическите култури от района Долен Днестър, източните Карпати и Долен Дунав засма място Балкано-дунавска култура (Дряду, Балкано-карпатска култура) с 350-те си обекта.

Предвид унгарския произход на автора е обяснимо защо и в тази част на работата е отделено значително място на маджарското присъствие на север от Долния Дунав, там където се е развивала Балкано-дунавската култура.

На аварите, на този оставил на Европа едно изключително богато археологическо наследство народ, е посветена отделна глава. Прегледът на историческите извори и многобройните изследвания на аварското минало е задълбочен и на високо научно ниво. Вътрешната периодизация на културата на ранно-, средно- и късноаварска е била възможна благодарение на многото проучени обекти, обстойния им локален анализ и хронология. На влиянието на местното културно наследство на източно- и западногерманските племена, на романите и хуните от земите на запад от Карпатите и на изток от Среден Дунав върху аварската култура е отделено специално внимание. Факторът Византия е определен като основен за нея. В историята на аварския хаганат през IX в., за аваро-византийските, аваро-франкските, аваро-българските отношения е посочен археологически изворов материал. Към аварското наследство все по-често се причислява и съкровището от Наги Сент Миклош. Компонентите на това съкровище, създадени през различни епохи, в различни културни кръгове, правят възможно етническото определяне на съкровището като цяло. Остава без отговор въпросът, дали българският хан или аварският хаган е бил притежател на това сборно съкровище от първата половина на IX в.

На маджарите, този говорещ угрофински език уралски народ, за чиято прародина Етелкьоз се знае, че е лежала между Волга и Дон, а по-късно и до Долен Дунав и че е била васално владение на прабългари и хазари е посветена третата глава на монографията. Чрез нея българската археологическа колегия има възможност твърде изчерпателно да се запознае с археологията на унгарците. Представянето на археологическия материал предимно от гробни комплекси започва в не най-удачния ред с анализа на накитите и компонентите на женската носия. Унгарският мъжки костюм е разкрит в многообразието на коланните гарнитури, с висящите на тях кожени торбички, гривните, пръстените и други изделия. Всекидневният бит на този народ е представен чрез прегледа на керамичните и металните съдове, оръжията на труда, конското снаряжение, оръжията във всичките им господствуващи тогава разновидности. Гробните съоръжения и погребалните обреди на унгарците са пресъздадени благодарение на богатия археологически инвентар. Характеризирани са поселищният живот, стопанството, културата и някои, известни като типично унгарски обичаи. Търговските връзки на унгарците с близки и далечни страни са представени благодарение на вносните изделия, открити у българите и у славяните по течението на Вардар. Стремената и юздите „унгарски" тип са водещи индекси в хронологията на средновековна Европа. Археологическите извори на унгарците са подложени на историческа интерпретация, отразени са още хронологията и вътрешният поддял на унгарската култура. Не е пропусната теорията на Г. Ласло за двете унгарски заселвания в междуречието Тиса — Среден Дунав, нейната обосновка и критики.

Четвъртата глава на монографията е посветена на тюрките, дали името си на повечето от представените племена. За този идващ от Алтай народ, чиято легендарна майка е вълчицата, дават сведения китайските извори. Благодарение на тях накратко са проследени китайско-тюркските извори и историята на тюрките през VI — началото на VIII в. Археологическият материал, използуван за осветляване културата на тюрките, е от Кавказката степ и е твърде беден. Представянето му, както и този на маджарите, започва с накитите и елементите на костюма. Следват гиконската сбруя, оръжията, изделията на бита, погребалните съоръжения и обреди, култовите места и самият култ.

Монографията завършва с извънредно богата библиография. Тя, както и самото произведение са изключително полезни за всеки начинаещ археолог или специалист в тази област. Археологията на степните народи през погледа на средноевропееца е интересно четиво и за любителя археолог.

АННА ХАРАЛАМБИЕВА

Национална научна конференция „Поселищен живот в Тракия през античността и средновековието“ Хисар'93

Форумът се проведе на 23 и 24.09.1993 г. по повод 1700 г. от античния град Диоклецианопол при днешния град Хисар. Организатори на събитието бяха Националният център за музеи при МК, Археологическият институт и музей при БАН, ОбС и Археологическият музей — гр. Хисар.

Приветствие поднесе кметът на община Хисар — М. Денков. Присъствуващите участници и гости почетоха паметта на известния наш учен и съпредседател на инициативния комитет за честване 1700 г. на града — проф. В. Велков.

Научната конференция беше открита и ръководена от проф. д-р Й. Юрукова — директор на АИМ при БАН — София.

Първата група доклади засягаха проблематика, свързана с археологическите проучвания на Диоклецианопол и региона. Ст.н.с. К. Маджаров направи обзорна ретроспекция на археологическите проучвания на античния град и проблемите, свързани с тях през последните десетилетия. Бяха очертани приносите в изясняване градоустройството и архитектурата, а н.с.к.и.н. М. Маджаров допълни картината на икономическия и културния живот на Диоклецианопол. Естествено продължение на темата за археологическите проучвания в града беше докладът на н.с.к.и.н. Ив. Джамбов за средновековното селище на античния град при Хисар.

Особен интерес предизвикаха докладите на проф. д-р Д. Овчаров, който разгледа мястото на Диоклецианопол в системата на ранновизантийската система, и на ст.н.с. к.и.н. М. Ваклинова „Литургични особености на християнските постройки в епископския център на Хисар“. Докладът на проф. арх. Ст. Бояджиев представи алтернативно виждане на някои проблеми около казармените помещения на Диоклецианопол и връзката им с укрепителната система.

Своя интерпретация в портрет на римски император от Хисар поднесе ст.н.с.к.и. В. Попова-Мороз, а ст.н.с. Хр. Джамбов говори за разкопаната от него късноримска Хисарска гробница — сега консервирана и пригодена за посещение. Проф. д-р М. Тачева изнесе интересен доклад, очертаващ северната граница на провинция Тракия до Северите.

Оживена дискусия, протекла в удобната за целта зала на Образцово читалище „Ив. Вазов“, е белег за значимостта и проблемността на изнесените доклади.

В почивката на предобедното (пленарно) заседание участниците можаха да се запознаят с едни от най-интересните експонати на каменната и металната пластика от античността и Средновековието, съхраняващи се във фондовете на Националния археологически музей — София, и Археологическият музей — Хисар. Тя напълно се вместваше в разискваната тематика. Изложбата беше открита от ст.н.с.к.и.н. Л. Слокоска — директор на Националния археологически музей, в присъствието на директора на Националния център за музеи при МК — г-н А. Бенбасат. Длъжен съм да кажа, че тази изложба не би могла да се осъществи без помощта на Центъра за музеи и МК, които осигуриха необходимите средства, както и за популяризирането на тази проява. Дължа да изкажа специалната си благодарност за оказаната помощ и на специалистите от НАМ — К. Карадимитрова и Е. Пазвантова, както и на директора на НАМ — ст.н.с. Л. Слокоска. Нещо повече, през 1993 г. на Археологическият музей — Хисар, бяха отпуснати и средства за археологически разкопки в резервата специално по повод на 1700 г. на града. В резултат на това беше открита уникална находка — част от термите на града (разкопки на М. Маджаров и арх. Кр. Вачева).

Следобедното заседание беше председателствувано от ст.н.с. Л. Слокоска. В първата си част то включваше доклади от праисторическата епоха в Тракия — ст.н.с. к.и.н. В. Николов, ст.н.с. А. Радунчева, к.и.н. Л. Николова, както и доклад за надгробни плочи от елинистическата епоха по Черноморието (Д. Кожухаров), които допълниха картината на по-ранната култура в областта.

Приносен характер имаха и останалите три групи доклади. Първата от тях засягаше района на западните български земи: проф. А. Милчева — „Никополис ад Нестум през късната античност“, проф. Т. Иванов — „Укрепителната система на Сердика през римската и ранновизантийската епоха“ и Л. Статкова — „Към въпроса за некропола на Пауталия“. Другите два доклада бяха посветени на интересните резултати от разкопките на Деултум — Девелт. Те засягаха въпроси около стратиграфията на ранните етапи от живота на града — н.с.к.и.н. П. Балабанов и градоустройственото му развитие от края на III до средата на X в. — н.с. Ц. Дражева.

С третата група доклади завърши първият ден от конференцията. Те засегнаха топографията и градоустройството на един от най-важните градски центрове в провинция Тракия — Августа Траяна и региона — н.с. К. Калчев, и на също така важния въпрос за охраната на пътищата в римска Тракия и Мизия — ст.н.с. Д. Николов. Д. Янков приведе аргументирани факти относно местоположението на средновековните центрове Крън и Потука. Оживена дискусия предизвика интересният доклад на д-р Вендел (Германия) за разкопките в Карасура и вижданията му относно поселищния живот на прехода между късната античност и ранното средновековие.

Вторият ден от конференцията включваше два също много важни района и центрове на Тракия от античността и средновековието, председателствувани от ст.н.с. М. Ваклинова. Извършените от авторите на доклада археологически проучвания имат съществен принос за изясняване картината на поселищния живот в тях. Ст.н.с.к.и.н. Ж. Аладжов и ст.н.с.к.и.н. И. Щерева говориха за разкопките при Карнобат и Сливен и за проблема на прехода от античността и средно-

вековието в Югоизточна България. Н. Танчева-Василева очерта строителната дейност на две римски кохорти в Кабиле от II—III в., а Б. Борисов — поселищния живот в Североизточна Тракия през XI—XII в.

Неслучайно голяма група от доклади обхващаше проблемите, свързани с археологическите проучвания на най-големия град в Тракия — Филипопол през античността и Средновековието. Всички те изнесоха най-новите резултати от провеждащите се и понастоящем разкопки. Н.с. Е. Кесякова говори за Филипопол през късната античност, а М. Мартинова — за развитието на занаятите в града през римската епоха. Р. Морева изнесе нови данни за топографията на средновековния Пловдив, а Ж. Танкова — нови резултати от разкопките на жилищен квартал по южните склонове на Трихълмието през XI—XII в. Докладите в по-голямата си част бяха богато илюстрирани с диапозитиви. Освен специалистите в дискусиите взеха участие преподаватели от СОУ в Пловдив, Хисар и общината, граждани.

В края на заседанията беше предложено обявената предварително кръгла маса по проблемите на Археологическия резерват в Хисар да прерасне в Национална конференция за археологическите резервати в България. На по-късно проведената среща на музейната колегия в Шумен, организирана от Центъра за музеи при МК, това предложение бе прието единодушно.

След завършване на официалната част за участниците в конференцията беше организирана научна екскурзия из резервата, в която те успяха да се запознаят с най-новите археологически проучвания и други археологически паметници.

Би било нескромно като домакин да давам оценка за Националната конференция в Хисар по повод 1700 г. на града. Сигурен съм, че гостите и участниците са оценили усилията на малкия колектив от Археологическият музей в града. За нас като специалисти остава удовлетворението от изказаните искрени мнения за високото научно ниво и организацията на цялата програма. Не може да се отмине, без да се отбележи и действената помощ на Общинския съвет и Общинската администрация — Хисар. Макар и с известно ограничение в тематиката, конференцията в Хисар запълни донякъде онази празнина, получила се (по известни причини) в резултат на прекъснатата традиция на националните археологически конференции.

ИВ. ДЖАМБОВ

СЪДЪРЖАНИЕ

Красимира Вачева — Конструктивни и технически особености на отопление на римските бани в България 1

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Петя Георгиева — Проучвания на селище от преходния период от енеолита към бронзовата епоха при с. Ребърково, Врачанско 9

Атанас Милчев, Кина Койчева, Павлин Димитров — Ранновизантийска базилика при с. Крамолин, Ловешка област 26

Радка Анчева — Водоснабдително съоръжение в крепостта Царевец 37

Василка Герасимова-Томова — Печатът на български велможа Рафаил 43

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

Кънчо Кънчев — Васил Николов. РАННОНЕОЛИТНО ЖИЛИЩЕ ОТ СЛАТИНА (СОФИЯ). С приноси от Елена Дочева, Иван Гацов, Мери Ковачева, Наталия Скакун, Лазар Нинов, Иван Стоилов-Бункера. С., 1992. Разкопки и проучвания, XXV, 156, 74 образа, 25 таблици 47

Лолита Николова — S. Blagova. Bronze Age in the Bulgarian Lands. Bibliogrphy 1878-1984. Thracia (Serdicae), 8, 1988, 155-246 49

Анна Харалambиева — Czanad Balint. Die Archaologie der Steppe: Steppen volker zwischen Volga und Donay vom 6. bis zum 10. Jh. Hrsg. Falko Daim. — Wien: Koln; Bohlau, 1981, s. 304, Abb. 131, Karten I-VI 49

ПРЕГЛЕД

Ив. Джамбов — Националната научна конференция „Поселищен живот в Тракия през античността и средновековието", Хисар'93 . . 53

SOMMAIRE

Krasimira Vaceva — Particularites architectureales et tecniques du chauffage des bains romains en Bulgarie 1

MATERIAUX ET COMMUNICATIONS

Petja Georgieva — Recherches sur un habitat de la periode de transition du eneolithique a l'age du bronze, pres du village de Rebarkovo . . . 26

Atanas Milcev, Kina Kojceva, Pavlin Dimitrov — Une basilique byzantine recente pres du village de Kramolin, dans la region de Lovec 36

Radka Anceva — Installation hydraulique dans la forteresse de Carevec 42

Vasilka Gerasimova-Tomova — Le sceau du boyard bulgare Refail 46

CRITIQUES ET OUVRAGES RECENSES

Kanco Kancev — Васил Николов. РАННОНЕОЛИТНО ЖИЛИЩЕ ОТ СЛАТИНА СОФИЯ. С приноси от Елена Дочева, Иван Гацов, Мери Ковачева, Наталия Скакун, Лазар Нинов, Иван Стоилов-Бункера. С., 1992. — Разкопки и проучвания, XXV, 156, 74 образа, 25 таблици 47

Lolita Nikolova — S. Blagova. Bronze Age in the Bulgarian Lands. Bibliography 1878-1984. Thracia (Serdicae), 8, 1988, 155-246 49

Anna Haralambieva — Czanad Balint. Die Archaologie der Steppe: Steppen — volker zwischen Volga und Donau vom 6. bis zum 10. Jh. Hrsg. Falko Daim. — Wien: Koln; Bohlau, 1981, s. 304, Abb. 131, Karten I-VI 49

REVUE

Ivan Dzambov — Conference nationale sur "Les habitats en Thrace pendant l'Antiquite et le Moyen Age", Hisar'93 53

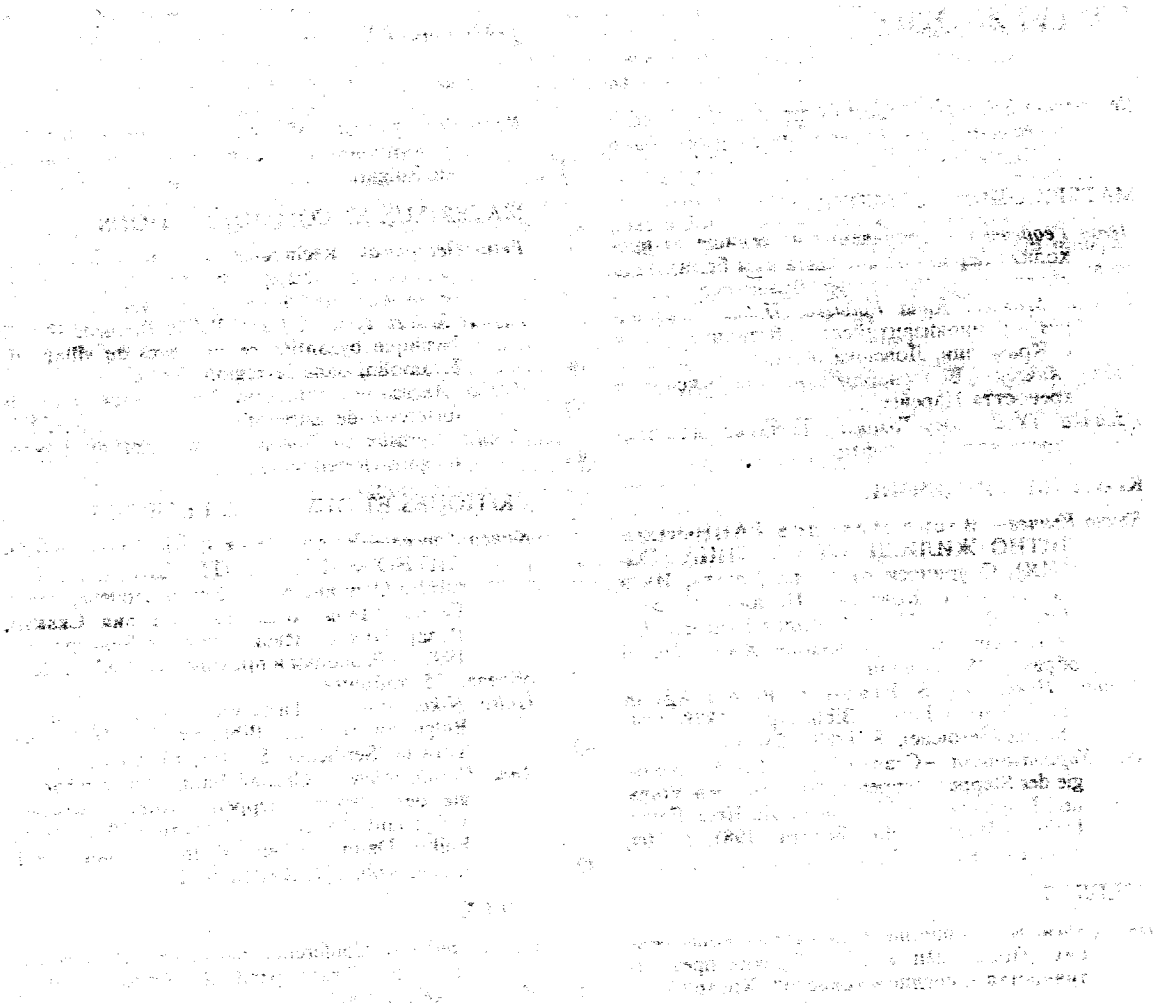

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Ст. н. с. I ст. ДИМИТЪР ОВЧАРОВ (главен редактор), ст. н. с. I ст. АЛЕКСАНДРА ДИМИТРОВА-МИЛЧЕВА (зам. гл. редактор), ст. н. с. ВАСИЛ НИКОЛОВ (секретар), проф. ЛЮДМИЛ ГЕТОВ, ст. н. с. I ст. д-р ЙОРДАНКА ЮРУКОВА, ст. н. с. I ст. ХЕНРИЕТА ТОДОРОВА, ст. н. с. АЛЕКСАНДЪР БОНЕВ, ст. н. с. ГЕОРГИ КИТОВ, ст. н. с. I ст. ЛЮДМИЛА ДОНЧЕВА-ПЕТКОВА

Адрес на редакцията

Археологически институт и музей при БАН, София,
ул. „Съборна“ № 2, тел. 88-24-06

Адрес на администрацията
Издателство на БАН, 1113, ул. „Акад. Г. Бончев“, бл. 6

Технически редактор Донка Костова

Коректор Кирилка Тошкова

Дадена за набор май 1994 г.

Подписана за печат август 1994 г.

Печатни коли 7

Издателски коли 6,53

Формат 60 × 84/8

Издателски индекс 13752

Тираж 800

Поръчка № 138

Фотонабор — Издателство на БАН

Печатница на Издателството на Българската академия на науките

ISNN 0324-1203

20203